

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

4

Баки—1976

1954-чү илдөн нәшр едилир.

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ
ВЭ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ
(Методик мәчмуә)

№ 4 (92)

Октјабр—декабр

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына өлаве

Бақы—1976

7608
М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

МҮНДЭРИЧАТ

Јени бешиллик вэ дил-эдэбијјат мүүллимлеринин вэзи- фэлэри	3
Методика вэ тэчрүбэ	
З. Абдуллајев—Эдэбијјатын гэдريسиндэ Сов.ИКП XXV гурултајы материалларындан истифаде һаггында	8
Б. Әһмәдов—Тәлимлэ тәрбијенин вөһдөти вэ Азербай- чан дили дәрсләриндэ онун тәзаһүрү	14
Н. Исмајлызадэ, Е. Мәммәдов—Азербайчан дили вэ эдэ- бијјаты кабинетләриндэ ТТВ илэ ишин тәшкили	24
Н. Абдуллајев—Эдэби тәләффүз вэ интонасија норма- лары ашыламаг үчүн тәтбиг олунаг визуал васителәр вэ он- лардан истифаде јоллары	29
Б. Әһмәдов—IV синифдэ шакирдләрин нитгиндэ вургу илэ әлагәдар сөһвләр үзәриндэ иш	35
Т. Гуревич—Биркә ахтарыш	41
В. Әлијев—Мәчазлар вэ онларын өјрәдилмәси һаггында	45
Н. Оручәлијев—Эдэбијјат дәрсләриндэ ТТВ-нин тәтбиги илэ шакирдләрдә идрәк просесинин фәаллашдырылмасы	52
Нәзәри гејдләр	
М. Бәкимов—«Короғлу» дастанында тәсвир вэ ифаде ва- ситәлэри	59
Ә. Ибадоғлу—Азербайчан эдэбијјатында романтизм эдә- би чәрәјанынын гәјнаглары һаггында	65
Ч. Чәфәров—Бағлајычы вэ бағлајычы васителәр һаггын- да бә'зи гејдләр	71
А. Еминов—Мифолокија вэ бәдни јарадычылыг мәсәлә- ләри	75
Сәмәд Вурғун—70	
Ш. Микајылов—Өлмәз сәнәткар	80
М. Әһмәдов—Охшамаг истәдијим инсан	88
Рә'јләр вэ хуласәләр	
Ә. Әлијев—Азербайчан дили дәрсликләриндә термин до- лашыглыгларына даир.	90
В. Гурбанов—VII—VIII синифләрин «Азербайчан дили» дәрслији һаггында бә'зи гејдләр	92
Дидактик материаллар	
Имла мәтнләри	95
Сизин китаб рафиниз	
«Орта мәктәбдә Азербайчан дилинин тәдриси (I һиссә)»	100
«Орта мәктәбдә эдэбијјат тәдриси (I һиссә)»	100
«Дилчилијин тарихи»	101
Консултасија	
Суаллара чаваб	103
1976-чы илдә «Азербайчан дили вэ эдэбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунаш материаллар	108

ЈЕНИ БЕШИЛЛИК ВЭ ДИЛ-ЭДЭБИЈЈАТ МҮЭЛЛИМЛӘРИНИН ВЭЗИФӘЛӘРИ

СОВЕТ мәктәби онунчу бешиллијин биринчи тәдрис илинә
Гәдәм гојмушдур.

Халг маарифи сәһәсиндә доғгузунчу бешиллик мәктәб-
ләримизин јени програмлар үзрә ишләмәјә кечмәси илэ, тә'ли-
мин мәзмуну вэ методларынын елм, техника вэ мәдәнијјәтин
мүасир инкишаф сәвијјәсинә јүксәдилмәси илэ әләмәтдар ол-
мушдур.

Дил-эдэбијјат мүүллимләримиз кечән бешилликдә кечид
дөврүнүн чәтинликләриндән, әсасән, мүүвәффәгијјәтлэ чых-
мышлар. Онларын кәркин әмәји Азербайчан дили вэ эдэбиј-
јатдан јени програмла ишләмәјә кечмәји тә'мин етмиш, һәмин
фәннләр үзрә тә'лимин үмуми кејфијјәти хејли јахшылаш-
мышдыр. Шакирдләр Азербайчан дили вэ эдэбијјатдан даһа
ардычыл, нәзәри чәһәтдән даһа әсаслы биликләр алмыш, мүү-
вафиг бачарыг вэ вәрдишләрә даһа мөһкәм јијәләнмишләр.
Онларын лүғәт еһтијатларынын зәнкинләшмәсиндә, рабитәли
нитгләринин инкишафында, бәдни әсәрләри тәһлил етмәк ба-
чарыгында, эдэбијјат нәзәријјәсинә даир биликләринин сис-
темләшмәсиндә вэ с. мүүјјән ирәдиләјиш олмушдур.

Лакин бу мүүвәффәгијјәтләрә бахмајараг, һәлә нәзәрдә
тутулан бүтүн нәтичәләри бүтөвлүкдә әлдә етмәк мүмкүн ол-
мамышдыр. Јени програмла ишин илк мәрһәләсиндә шакирд-
ләрин јазы савадында бир сыра гүсурлар олдуғу мүүјјән едил-
миш, онлары рабитәли нитг вәрдишләринә јијәләндирмәкдә
чидди чәтинликләр гаршыја чыхмышдыр. Истәр дил, истәр сә-
дә эдэбијјат үзрә програм материалларынын шүүрлу, фәал
сурәтдә мәнимсәнилмәси һәлә дә лазымы сәвијјәјә јүксәлә
билмәмишдир. Формализмә јол верилмәси һаллары инди дә
давам едир. Бу, шакирдләрә әлдә етдикләри биликләрдән өз
әмәли фәалијјәтләриндә истифаде етмәк бачарыглары ашыла-
маг ишинә чидди манеә төрәдир. Шакирдләрин ифадәли оху
вәрдишләри, үмумијјәтлэ, онларын шифаһи нитги тәләффүз,
интонасија, емосионаллыг бахымындан нөгсанлыдыр. Бүтүн
бу кими нөгсан вэ чатышмазлыгларын мејдана кәлмәси онун-

ла элагәдардыр ки. јени програмларла ишин илк илләриндә мұәллимләримизин бир чоху методик чәһәтдән күнүн тәләбләринә чаваб вермәјән иш пријомларындан истифадә етмәклә шакирдләрин јүксәк сәвијјәдә һазырлығыны тәмин едә билмәмишләр.

Оунчу бешиллијин кејфијјәт бешиллији елан едилмәси, бүтүн саһәләр үзрә совет халгынын әмәк фәалијјәтинин характерини мұәјјән едир. Бу, дил вә әдәбијјатын тәдрисиндә мұәллимләримизин даһа сәмәрәли метод вә пријомлар ахтармаларыны, өз педагожи усталыгларыны даима тәкмилләшдирмәји, ән јахшы мұәллим вә тәрбијәчиләрин тәчрүбәләрини практикаја тәтбиг етмәләрини бир вәзифә кими гаршыја гојур.

Әлбәтгә, дил-әдәбијјат мұәллимләринин гаршысында һеч дә асан вәзифәләр дурмур, онлар бу вәзифәләри мұвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк үчүн һеч дә индијә гәдәркиндән аз әмәк сәрф етмәјәчәкләр. һәмин вәзифәләрдән башлычалары бунлардыр: програм материалларыны шакирдләрә шүүрлу вә мөһкәм мәнимсәтмәји тәмин етмәк; онлары ајдын вә сәрбәст нитгә јијәләндирмәк; орфографија вә дурғу ишарәләри бахымындан онларын јүксәк сәвијјәдә савадлы јазмаларына наил олмаг; шакирдләрин әдәби есәрләрин идеја вә бәдии чәһәтдән тәһлилин ипармаг вә бунлар һаггында әгли нәтичәләр чыхармаг бачарығына, сүрәтли вә ифадәли оху вәрдишләринә јијәләндирмәк.

Бу вәзифәләри дүзкүн јеринә јетирмәјә наил олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, нәзәри биликләрлә практик ишләрин гаршылыгы элагәсинә, нисбәтинә диггәт јетирмәк лазымдыр.

Мұәллим нәзәрә алмалыдыр ки, нәзәри мәлуматларын мұәјјән систем үзрә өјрәнилмәси үмумиләшдирмәләр апарылмасында, дил һадисәләринин ганунаујғунлугларыны дәрк етмәкдә сон дәрәчә мұһүм әһәмийјәт кәсб едир. Бунуңла јанашы, мұәллим Азәрбајчан дилиндән мәктәб курсунун практик истигамәт дашыдығыны гәтијјән унутмамалыдыр. О, иши елә тәшкил етмәлидир ки, верилән нәзәри мәлуматлар ејни дәрсдә мұтләг практик чалышмаларла мөһкәмләндирилсин, биликләрин тәчрүбәјә тәтбиги тәмин едилсин; дәрсин чох һиссәси чалышмаларын апарылмасына сәрф едилсин. Бу процесдә ишин еффеktivлији, әлбәтгә, һәр шејдән әввәл, чалышмаларын еффеktivлијиндән асылыдыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә мұвәффәгијјәтин дикәр шәртләриндән бири дә шифаһи апарылан ишләрин дүзкүн

узлашдырылмасы, дүзкүн элагәләндирилмәсидир. Унутмаг олмаз ки, јазылы чалышмалар шакирдләрдә практик вәрдишләрин формалашмасында даһа мұһүм рол ојнајыр (белә чалышмалар ејни заманда мұәјјән шифаһи ишләрин апарылмасы үчүн зәмин јарадыр).

Азәрбајчан дилинин тәдриси үзрә сәмәрәли иш формалары ахтараркән шакирдләри дил һадисәләрини тәһлил етмәк методлары илә силаһландырмағын, онларда мұстәгил фәалијјәт кәстәрмәк бачарығы јаратмағын мұстәсна әһәмийјәт кәсб етдијини дә унутмаг олмаз.

Партијамызын XXV гурултајы шакирдләрә кәләчәкдә өз биликләрини мұстәгил олараг кенишләндирмәк мејли вә бачарығы ашыламаға хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едир. Л. И. Брежнев јолдаш гурултајдакы мәрүзәсиндә демишдир: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм етибарилә кәскин шәкилдә вә сүрәтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мұәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мұстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүрәтли ахынындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг вачибдир».

Мұшаһидә вә јохламалар кәстәрир ки, мұәллимләрин бәзиләри мұстәгил ишләрин маһийјәтини дүзкүн баша дүшмүрләр. Шакирдләрин бу фәалијјәт нөвүнү, мәсәлән, онлары дәрсликдәки мұәјјән параграф вә ја бөлмәни мұстәгил олараг охујуб мазмунуну өјрәнмәјә һазырлашдырмаг мәнәсында анламаг олмаз. Шакирдләрә мұстәгил ишләмәји өјрәтмәк, һәр шејдән әввәл, онларын дәркетмә фәалијјәтини инкишаф етдирмәк, дил һадисәләринин тәһлили пријомларына јијәләнмәләрини тәмин етмәк демәкдир. Бу процесдә шакирдләр бу вә ја дикәр дил һадисәләринин башлыча әләмәтләрини шүүрлу сурәтдә мұәјјән етмәји өјрәнир, бир сыра дил фактларыны тутушдурмагла мұвафиг нәтичәләр чыхарыр, үмумиләшдирмәләр апарырлар.

Әдәбијјат дәрсләриндә әсәрин бәдии хүсусийјәтләрини, образларын тәһлили үзрә ишләри елә гурмаг лазымдыр ки, бу, шакирдләрдә мұстәгил ишләмәк бачарығыны инкишаф етдирсин. Буна онлары, һәр шејдән әввәл, тәһлил пријомларына, образлары мұгајисәли тәһлил етмәк пријомларына јијәләндирмәклә наил олмаг мүмкүндүр.

Әдәбијјатын тәдриси илә элагәдар, шакирдләрдә мұстәгил ишләмәк вәрдишләрини јаратмагда онлара јухары синифләрдә реферат јаздырмаг, програмдан ирәли кәлән конкрет

мөвзулар үчүн мә'рузэләр һазырлатмаг вә с. кими иш пријом-ларындан да истифадә олунамасы чох фајдалыдыр.

Сөз үзәриндә иш Азәрбајчан дили вә еләчә дә әдәбијјат дәрсләринин девизи кими гижмәтләндирилмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәр ики фәнн үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин газанылмасында мүвәффәгијјәтләрин мүәјјән һиссәси, һәтта бир сыра һалларда онун нәтичәси сөз үзәриндә ишин сәмәрәли апарылмасынын пайына дүшүр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә јени материалла әлагәдар билијин мөһкәмләндирилмәси үчүн, адәтән, суал-чаваб, фронтал сорғу вә ја коллектив иш формаларындан истифадә едилр. Буну, әлбәттә, јарарсыз һесаб етмәк олмаз. Лакин мүәллим унутмамалыдыр ки, мүстәгил ишләрә даһа кениш јер верилмәлидир; дәрсин чох һиссәси мәһз мүстәгил ишләрә сәрф олунамалыдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр китабла мүстәгил ишләмәјә алышсынлар, еләчә дә лүгәтләрдән истифадә етмәји өјрәнсинләр, һәјатда онлара һәмишә лазым олан бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнсинләр.

Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә вачиб шәртләрдән бири дә дәрсләрдә әјани вәсаитләрдән, о чүмләдән техники вәситәләрдән сәмәрәли истифадә олунамасыны тә'мин етмәкдир. Бу әјани вәситәләр (чәдвәлләр, пәјлама материаллары, пластинкалар, кинофилмләр вә с.) тәдрис комплексинә дахил олуб, тә'лим просесиндә бир сыра мәсәләләрин һәллини асанлашдырыр.

Е'тираф етмәлијик ки, јени програмлара кечид дөврүндә истәр Азәрбајчан дили вә истәрсә дә әдәбијјатдан әјани вәситәләрин һазырланмасы вә онлардан истифадә саһәсиндә мүвәффәгијјәтләримиз аз олмушдур. Әлбәттә, бә'зи мүәллимләримиз тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә әјани вәситәләрин, хүсусән ТТВ-нин ролуну дүзкүн баша дүшәрәк өзләри чәдвәлләр, шәкилләр, һәтта диафилмләр, лент јазылары вә с. һазырламаға тәшәббүс көстәрмишләр. Лакин, тәәссүф ки, бу тәшәббүсә гошулан мүәллимләр һәлә чох олмамышдыр.

Јени бешилликдә дил-әдәбијјат фәнләринин тәдрисини тә'лим етмәк саһәсиндә чох иш көрмәк лазым кәләчәкдир. Тәкмилләшдирмә институтларынын методистләри, шәһәр, рајон вә мәктәб методбирләшмәләри бу ишдә хүсуси фәаллыг көстәрмәлидирләр.

Бүтүн мүәллимләр кими, дил-әдәбијјат мүәллимләри дә тәрбијәчидир. Јетишмәкдә олан нәслә тәһсил вермәклә јанашы, онларын коммунист тәрбијәси дә совет мәктәбинин өһдә-

синә дүшән ән башлыча вәзифәдир. Бу вәзифәни мүәллимләримиз һәм синифдә һәм дә синифдәнкәнар ишләрдә јеринә јетирмәлидирләр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләри шакирдләрин идеја-сијәси тәрбијәсиндә, онларын вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунун, естетик зөвгүнүн инкишафында вә материалист дүнјакөрүшләринин формалашмасында чох кениш имканлара маликдир.

Сов.ИКП-нин XXV гурултајы мүәллимләрин гаршысында белә бир мүнүм вәзифә гојмушдур: гурултајын гәрарлары илә әлагәдар әсас фикирләри шакирдләрә изаһ етмәли, партијанын сөзүнү һәр бир шакирдә чатдырмалы. Бу вәзифә дил-әдәбијјат мүәллимләрини дә бүтүн тә'лим-тәрбијә ишләрини партијамызын XXV гурултајынын идејалары руһунда гурмаға чәлб едир.

Партијамызын XXV гурултајынын материаллары өјрәдир ки, һәр бир маариф ишчиси, һәр бир мүәллим һәм өзүнә, һәм дә башгасына һәмишә тәләбкар олмалы, формализм, лагејдлик, өзүндәнразылыг кими һаллара гаршы мүбаризә апармалыдыр.

Бу ачыг-ашкар бир һәгигәтдир ки, индики дөврдә тә'лим-тәрбијә саһәсиндә мәктәбин үзәринә даһа чидди вә чохчәһәтли вәзифәләр дүшүр. Лакин унутмаг олмаз ки, шакирдләрин әсас тәрбијәчиси јенә дә мүәллимдир. Демәк олар ки, һәр шеј онун шәхси нүмунәсиндән, јүксәк савад вә мәдәнијјәтиндән, педагожи усталығы вә шакирдләрә һәссас мүнәсибәтиндән, онларын е'тимадыны газанмасындан асылыдыр. Мәшһур рус педагогу В. П. Вехтеров көзәл демишдир ки, әкәр мәктәбин әсәб тохумлары вә гәлби олан мүәллим јүксәк сәвијјәјә малик дејилсә, әкәр о педагожи просесә өз һуманистлији, кениш дүнјакөрүшү илә дахил олмағы бачармырса, әкәр онун гәлби шакирдләрә вә өз сәнәтинә олан мөһәббәти илә исинмирсә, ән јахшы дәрсликләр, ән јахшы програмлар, ән көзәл вә һәр чүр раһатлығы олан мәктәб бинасы да өз әһәмијјәтини көстәрә билмәз. В. П. Вехтеровун бу сөзләри инди дә мүәллимләримизин һәјат гануну кими сәсләнир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, партијамызын XXV гурултајынын халг маарифи гаршысында гојдуғу вәзифәләри һәјата кечирмәк һәр бир мүәллимин өз вәтәндашлыг борчуну, вичдан борчуну ләјәгәтлә јеринә јетирмәсиндән чох асылы олачадыр.

ЭДӘБИЈАТЫН ТӘДРИСИНДӘ СОВ.ИКП XXV ГУРУЛТАЈЫ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ҺАГГЫНДА

Зија АБДУЛЛАЈЕВ
(Азербайчан ДЕТПИ)

Совет мұәллими Ленин идејаларынын бөјүк беј-
нәлмиләл сәрвәтини мәктәбли кәнчләрин шүуруна
вә гәлбинә јеритмәли, онларын дәрин вә мөһкәм би-
лик алмасына наил олмалы, шакирдләрдә марк-
сизм-ленинизм нәзәријәсинә мүстәгил јијәләнмәк
бачарығы тәрбијә етмәли, јад идеолокијаја, әхлага
гаршы мәтин мүбаризләр һазырламалыдыр.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

Эдәбијатдан програм материалыны кечәркән Сов.ИКП
XXV гурултајы материалларынын изаһы. IV—X синифләрдә
эдәбијат програмларынын мәзмуну вә гурулушу мүхтәлиф-
дир. IV—VII синифләрин эдәбијат курсунда хронологи арды-
чыллыг көзләнилмир. Бурада мәгсәд шакирдләри эдәби әсәр-
ләрдә таныш етмәк, онларда дүзкүн оху, сәрбәст мұһакимә,
фикирләшмәк вәрдишләри јаратмагдан ибарәтдир. VIII—X
синифләрдә исә эдәбијатын инкишафынын хронологи арды-
чыллыгы көзләнилмир.

Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларындан эдәбиј-
ат дәрсләриндә истифадә олунмасы програмын мәзмунуна
көрә мүәјјәнләшдирилир. Әкәр IV—VII синифләрдә гурултај
материалларыны әлагәләндирирмәк үчүн совет дөврү эдәбиј-
аты кениш имкан верирсә, VIII—IX синифләрдә бу чүр ма-
териаллар јохдур. Она көрә дә эдәбијатдан програм мате-
риалынын мәзмуну вә гурулушуна көрә Сов. ИКП XXV гу-
рултајы материалларынын өјрәнилмәсини үч група бөлмәк

олар: 1) IV—VII синифләрдә, 2) VIII—IX синифләрдә 3) X
синифдә гурултај материалларынын мәнимсәдилмәси.

IV—VII синифләрин эдәбијат програмларында верил-
миш совет эдәбијаты материалыны мәзмунуна көрә бир
нечә јерә бөлмәк олар:

1) Октјабра, партијаја, Ленинә, Совет һакимијјәтинин
тәнтәнәсинә һәср олунмуш әсәрләр; 2) социализм гуручулу-
ғуна һәср олунмуш әсәрләр; 3) Бөјүк Вәтән мұһарибәсинә вә
мұһарибәдә совет халгынын мүбаризәсинә (үмумијјәтлә, вә-
тәнпәрвәрлијә) һәср едилмиш әсәрләр; 4) тәбиәт вә оун
көзәлликләрини тәрәннүм едән әсәрләр; 5) башга әсәрләр.

Дөрдүнчү синифдә С. Вурғунун «Октјабр», Г. Мусајевин
«Һәдијә», Е. Агајевин «Күнәш доғачаг», «Апрел сәһәри»,
М. Дилбазинин «Дөјүш күнләри», Р. Рзанын «Доғма, әзиз
партија», бешинчи синифдә М. Ибраһимовун «Пәри хала вә
Ленни», С. Рүстәмин «Чапајев», алтынчы синифдә Р. Рзанын
«Мән һансы бир инсана...», Ч. Новрузун «Ленин јени бир ера-
дыр», Г. Илкинин «Шимал күләји», једдинчи синифдә С. Вур-
ғунун «26-лар» әсәрләри Октјабр ингилабына, Коммунист Пар-
тијасына, даһи рәһбәр Ленинә, Совет һакимијјәтинин тәнтәнә-
синә һәср олунмушдур. Мүәллим һәмнн мөвзулары тәдрис
едәркән кечмиш мүбаризәләр дөврү илә бу күнү мұгајисә
етмәли, газанылмыш мұвәффәгијјәтләри нәзәрә чатдырмалы,
бу күн дә халгымызын, Совет Иттифагы Коммунист Парти-
јасынын Бөјүк Октјабрын ән'әнәләрини, Ленинин вәсијјәт-
ләрини јашатдығларыны гурултај материалларындан чыхыш
едәрәк көстәрмәлидир. Мәсәлән, Е. Агајевин «Апрел сәһәри»
һекајәси Азербайчанда Совет һакимијјәти гурулмасындан
бәһс едир. Бу әсәрдә азадлыг мүбаризәсинин ағыр анлары,
өзләрини «милли гәһрәманлар», «халгын хиласкарлары» ки-
ми тәғдим едән «мусаватчыларын» азғынлығы, халгын дүчар
олдуғу мәшәггәтләр, ачлыг тәсвир олунур. Мүәллим әсәрдә
тәсвир олунан дөврлә бу күнкү һәјәтымызы мұгајисә едиб
совет адамларынын фираван һәјәатыны мисал көстәрәрәк
дејә биләр ки, һазырда гураглыг, күчлү јағышлар вә баш-
га тәбии фәлакәтләр кәнд тәсәррүфатына бөјүк зијан вурур,
лакин бу һеч дә ачлыгла нәтичәләнмир. Мүәллим изаһ ет-
мәлидир ки, бунлара сәбәб јалныз тәбии фәлакәтләр дејил,
ејни заманда көһнә гурулушун јарамазлығы, һакимләрин
гајысызлығы, халг гејдинә галмамасы иди.

Дәрликдә һекајенин суал вә тапшырыг һиссәсиндә көстәрилләр: «Колхозчуларымызын индики јашајышыны Алы кишинин вәзијјети илә мұгајисә един. фәргини: көстәрин, сәбәбини сөйләјин».

Мүәллим бурадан чыхыш едәрәк һәмин суалын чавабыны шакирддән алдыгдан сонра јекунлашдырычы сөзлә XXV гурултајда совет халгынын јашајыш сәвијјәсинә даир сөйләнилән фактлардан мисал көстәрә биләр.

Социализм гуручулуғуна, эмәк вә эмәк гәһрәманларына һәср олунмуш мөвзулар IV—VII синиф програмларында хүсуси јер тугур. Дөрдүнчү синифдә Р. Рзанын «Бал арысы», бешинчи синифдә «Илк сынаг», алтынчы синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасындан, Әли Вәлијевин «Күлшән», И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» әсәрләриндән парчалар, једдинчи синифдә «Күнәшин бачысы» әсәри бу мөвзудадыр.

Л. И. Брежнев јолдаш көстәрмишдир ки, бизим чәмијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјәтда фәал мөвгә тутумасы, ичтимаи борча шүүрлу мүнәсибәт бәсләмәсидир. Тамаһкарлыг, хүсуси мүлкијјәтчилик мејлләри, хулиганлыг, бүрократизм вә инсана лагәјдлик бизим гурулушумузун маһијјәтинә зиддир.

IV—VII синфин програм материалы үзрә адлары јухарыда чәкилән әсәрләрдә совет адамларына мәхсус јүксәк инсани кејфијјәтләр диггәти чәлб едир. Мүәллим бунунла әлагәдар олараг шакирдләрә изаһ едә биләр ки, партијамызын рәһбәрлији алтында доггузунчу бешилликдә коммунизмдин мадди-техники базасынын јарадылмасында, халгын һәјәт сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә јени аддымлар атылмышдыр. Онунчу бешиллик исә гаршыја даһа бөјүк, вачиб, шакирдләрин дә иштирак етмәли олдуғу вәзифәләр гојмушдыр. Тәдрис процесиндә мүәллим мөвзулара ујғун олараг өлкәмизин иғтисади гүдрәтинин әкс етдирән рәгәмләр көстәрә, мұгајисәләр апарә биләр.

Мүәллим әмәјә вә эмәк гәһрәманларына һәср олунмуш әсәрләрин өјрәнилмәсиндә гурултајын материалларындан ирәли кәлән һәмин мүддәалары мөвзуларла әлагәләндирәрәк, мәктәбилләри кәләчәк шүүрлу, мүстәгил, намуслу һәјәтә алышдырмаг, әмәјә, эмәк адамларына, мәнәббәт һисси тәлгин етмәк үчүн онлардан истифалә едә биләр.

Дөрдүнчү синифдә С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», В. Қатајевин «Алај оғлу», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», бешинчи синифдә С. Вурғунун «Азәрбајчан», С. Рүстәмин «Чапајев», М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», М. Чәлилин «Гушчуғаз», С. Рәһимовун «Медалјон», алтынчы синифдә С. Рүстәмин «Азәрбајчана кәлсин», Б. Полевојун «Әсил инсан һаггында повест», Н. Сејидбәли вә И. Гасымовун «Узаг саһилләрдә», једдинчи синифдә А. Фәдејевин «Кәнч гвардија» вә бир сыра башга әсәрләр шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик (хүсусән һәрби-вәтәнпәрвәрлик) тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

VIII синифдә совет әдәбијјәти һаггында сөһбәтә 6 саат, IX синифдә исә 10 саат вахт ајрылмышдыр. Бу синифләрдә партијанын XXV гурултајы материалларындан истифадә етмәклә һәмин саатларда әдәбијјат саһәсиндә Сов.ИКП-нин сијасәтинин маһијјәтинә һәср олунмуш дәрсләр кечилмәси мәсләһәт көрүлүр.

X синифдә совет әдәбијјәти курсу өјрәдилләр. Бу заман әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында Сов.ИКП МК-нын һесабат мәрузәсиндәки мұвафиг материаллары, В. И. Ленинин «Партија тәшкиләти вә партија әдәбијјәти» мәгаләси вә диқәр партија сәнәдләри хатырладыла биләр.

В. И. Ленинин әдәбијјат һаггында, Лев Толстој, М. Горки һаггында сөйләдији фикирләрә мүәллим өз сөһбәтиндә кешиш јер вермәлидир. Бөјүк рәһбәр һәр чүр синифдән, синфи мүбаризәдән кәнар, «фөвгәлбәшәр» әдәбијјәтин, әдәбијјатчыларын мөвчудлуғуну гәтијјәтлә инкар едирди. Партијамыз мүасир дөврдә дә әдәбијјат саһәсиндә һәмин ленинчи сијасәти давам етдирир. Сов.ИКП XXV гурултајында Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринә партијалары мүнәсибәтдә бәдни јарадычылыгга мәшғул олан зијальларә һәссас јанашмаг, онларын јарадычы ахтарышларына көмәк етмәк принципаллыгга бирләшир. Һәр һансы бир әсәрин ичтимаи әһәмијјәтинә гијмәт вермәк үчүн башлыча мејар, әлбәттә, онун идеја истигамәти олмуш вә олмаггадыр. Идеоложи фәалијјәтин бу саһәсиндә бөјүк иш апаран МК, партија органлары мәһз бу чүр, ленинчәсинә һәрәкәт едирләр. Бунунла белә, бәзән ајры-ајры ишчиләр бәсит мүнәсибәт көстәриләрсә, бәдни јарадычылыгга, форма

рэнкарэнклијинə вə үслуб фəрдијјəтинə аид олан мəсəлələри инзибати методларла һəлл ەтмəјə чалышырларса, онда партија бу чүр һаллардан јан кечмир, вəзијјəти дүзəлдир».

Мүəллим «1917—31-чи иллəрдə Азəрбајчан əдəбијјаты» мөвзусуну, Ч. Чаббарлынын «Алмаз», «1905-чи илдə», С. Рүстəмин «Əлəмдэн нəш'əјə», С. Вурғунун «Вагиф», М. С. Ордубадинин «Думанлы Тəбриз» вə башга мөвзулары кечəркən һəмин əсəрлəрин тарихи ролуну, онларын букүнкү тəрбијјəви əһмијјəтини гејд ەтсə, мөгсəдə мұвафиг олар.

Бөјүк Вəтən мұһарибəси јазычылара халгымызын мəрдүбедилмəзлијини, мəрд вə мұбаризлијини, партија илə халгымызын сарсылмаз бирлијини əкс ەтдирмəк үчүн онларла мөвзу вермишдир. Х синифдə М. Раһимин «Ленинград көјлəриндə», һəмчинин «1932—1945-чи иллəрдə əдəбијјат» вə «1945—70-чи иллəрдə əдəбијјат» мөвзулары тəдрис олуаркən XXV гурултајда Л. И. Брежнев јолдашын дедији ашағыдакы сөзлəрин хатырладылмасы јеринə дүшəр: «Бəдин јарадычылыгда сон иллəрдə инандырычы, тə'сирли əсəрлəр һəр едилэн дикəр мұһүм мөвзу Бөјүк Вəтən мұһарибəсиндə совет халгынын рəшадəтидир. Романларын, повестлəрин, филмлəрин, тамашаларын гəһрəманлары илə бирликдə мұһарибə иштиракчылары санки јенидэн чəбһə јолларынын гызмар гары үзəрһəдə јеријир, өзлəринин сағ галан вə һəлак олан силаһдашларынын гүдрəтли руһу гаршысында баш əјирлəр. Кəнч нəсил исə инчəсэнəтин е'чазкар күчү сажəсиндə өз аталарынын вə ја сакит сүбһ чағы Вəтəнин азадлыгы наминə əбəдијјəтə говушан јенијетмə гызларын рəшадəтиндə санки иштирак ەтмиш олур. О, кечмиши јенидэн чанландырмагла совет вəтəнпəрвəри, бəјнəлмилəлчи тəрбијə едир».

«1945—1970-чи иллəрдə əдəбијјат» мөвзусу кечилəркən фактларла, јə'ни бу иллəрдə јазылмыш бəдин əсəрлəр мисал кəстəрилмəклə јанашы, əввəллəр гуруча «истеһсалат мөвзусу» адландырылан мөвзулара инди јазычы вə шаирлəримизин даһа тез-тез мұрачиəт ەтдији гејд олунамалыдыр. Гурултајда дејилдији кими, инди «Биз əдəбијјат вə сəһнə гəһрəманлары илə бирликдə поладəридэн вə тохучулуг фабрики директорунун, мұһəндисин вə ја партија ишчисинин мұвəффəгијјəти үчүн һəјəчанланырыг, һəтта ишшаатчылар бригадасы үчүн мұкафат мəсəлəsi кими санки ајрыча бир һал да кениш ичтиман мəна алыр».

«Совет əдəбијјатынын дунја əһмијјəти», елчə дə проградакы тəкрара ајрылмыш саатларда идеолокија вə бəдин əдəбијјат мəсəлələри барəсиндə партија сənəдлəринə, XXV гурултајын материалларына, инчəсэнəтин партијалылыгына даир В. И. Ленин тə'лиминин даһа да инкишафы кими мəсəлələрə һəр олунмуш үмумилəшдиричи дəрслəр кечилмəsi мəслəһəт көрүлүр.

Сов.ИКП XXV гурултајы материалларынын əдəбијјат дəрслəриндə шакирдлəрə чатдырылмасы саһəсиндə бүтүн ишлəр мəктəблилəрдə коммунист идеалларынын формалашмасына, коммунизм гуручулуғунда онларын фəал иштирак ەтмəк сəјинə кəмəк кəстəрмəлидир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ КҮШƏСИ

1. Һансында бир һəрф артыгдыр?

һəдијјə	сəрраст
нəзəријјə	сəрбəст
тəвсијјə	дүрүст
фəрзијјə	сəлист

2. Һансында бир һəрф əскикдир?

јумруламағ	ајрылмағ
јумшалтмағ	јухламағ
əсəблəшмəк	чағрылмағ

3. Һансында бир һəрф јанлышдыр?

гушбаз	мотор
ојунбаз	мотрос
ашбаз	модел

ТӘЛИМЛӘ ТӘРБИЈӘНИН ВӘДӘТИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ОНУН ТӘЗАҢУРУ

Бәшир ӘБМӘДОВ

Педагожи елмләр доктору, профессор

Сов.ИҚП XXV вә Азәрбајчан ҚП XXIX гурултајлары башга сәһәләрлә јанашы, кәнчләрин тәлим-тәрбијә проблемини дә там елми әсаслар үзәриндә гурмаг, һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары јетиширмәк тәләбини ирәли сүрмүшләр. Л. И. Брежнев јолдаш кәстәрмишир ки, бизим гурулушумузун күчү күтләләрин шүүрлулуғундадыр. Она кәрә дә тәрбијә ишини, идеоложи ишин форма вә методларыны даһа дәриндән өјрәнмәк, тәдгиг етмәк лазымдыр. Тәлим-тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк зәрурилији үмумтәһсил системинин, биринчи нөвбәдә орта мәктәбин ишини чидди сурәтдә тәкмилләширмәји тәләб едир. Брежнев јолдаш даһа сонра гејд етмишир ки, һәјатын индики инкишафы тәкчә билик вермәји дејил, даһа чох, билији мүстәһил јолла әлдә етмәји өјрәтмәк лүзүмуну ирәли сүрүр.

Партијанын инсанларын коммунист шүүрлулуғуну тәмин етмәк сәһәсиндәки кәстәришләрини лајигинчә јеринә јетирмәкдән өтрү тәлимлә тәрбијәнин, еләчә дә тәрбијәнин бүтүн голларынын дахили әлағәдә өјрәнлимәси вә тәтбиг едилмәси мүстәсна әһәмийјәтә маликдир. Биз бу мәгаләдә мәнз һәмин мәсәлә илә әлағәдар бәзи мулаһизәләр ирәли сүрмәк, мүәллимләрә өз имканымыз дахилиндә бир сыра нәзәри вә әмәли төвсијәләр вермәк мәғсәдини гаршымыза гојмушуг.

Әввәлчә белә бир суала чаваб верәк:—«Педагожи процес» нәдир вә онун тәркиб һиссәләри арасындакы гаршылыгы әлағә нәдән ибарәтдир?

Үмумтәһсил мәктәпләри сәвијјәсиндә «Педагожи процес» дедикдә мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдин һәјата һазырланмасы просеси нәзәрдә тутулур ки, бу да өз нөвбәсиндә ики функсија јеринә јетирир: а) шакирдин һәјаты дәрк етмәси, б) дәрк олунана дүзкүн мүнәсибәтин форма-

лашдырылмасы. Биринчи, јәни һәјатын дәрк етдирилмәси тәлимин, икинчи, јәни һәјата мүнәсибәтин формалашдырылмасы исә дар мәнәдә тәрбијәнин башлыча вәзифәси һесабулунур. Тарихин бүтүн дөврләриндә тәлим-тәрбијәнин үмуми мәғсәди мөвчуд (һәр бир дөвр үчүн мөвчуд) ичтимаи мүнәсибәтләрин характери вә конкрет инкишаф сәвијјәси зәмининдә мүәјјән едилмишир, инди дә беләдир, кәләчәкдә дә белә олараг галачагдыр. Сосиалист ичтимаи мүнәсибәтләри шәраитиндә педагожи просесин мәғсәди мәнәви зәнкилији, әхлаги сафлығы вә физики камиллији өзүндә аһәнкдар сурәтдә бирләширән шәхсләр јетиширмәкдән ибарәтдир. Мәктәбдә һәјата кеңирлән бүтүн тәдбирләр мәнз бу мәғсәдә хидмәт едир вә шакирдләрин һәртәрәфли инкишафына јәпәлдилмишир. Һәмин мәғсәдә наил олмаг үчүн мүәјјән принципләр әлдә рәһбәр тутулур ки, онлардан бири дә тәлимлә коммунист тәрбијәсинин диалектик вәһдәтиндән ибарәтдир. Бу принцип педагожи әдәбијјатда чох вахт «тәлимин коммунистчәсинә тәрбијәләндирмәси» ады илә шәрһ олуноур, амма ону бир о гәдәр дә дәгиг һесаб едә билмәрик. Белә ки, сәһбәт тәкчә тәлимин тәрбијәләндиричи характериндән кетдикдә мәсәләјә бир тәрәфли јанашылмыш олуур, тәрбијәнин тәлимә кәстәрдији әкс тәсир диггәт мәркәзиндән кәнарда галыр. Әсил һәгигәтдә исә тәлим тәрбијәдә мүһүм вәситә ролуну ојнадығы кими, тәрбијә дә тәлимә чох чидди тәсир кәстәрир. Она кәрә дә биз белә һесабу едик ки, һәмин принципи «тәлимлә тәрбијәнин диалектик вәһдәти» ады илә тәгдим етмәк елми бахымдан даһа дәгиг олар.

Алимләрин тәдгигаты кәстәрир ки, педагожи процес мүхтәлиф компонентләрин механики топлусу, јығымы дејилдир, әксинә һәмин компонентләр чидди дахили әлағәјә маликдир вә бүтөв бир систем тәшкил едир. Бу мәнәдә һәр бир компонентин әләмәтләри дикәр компонентләрин әләмәтләриндән тәчрид олуноуш шәкилдә дејил, систем чәрчивәсиндә тәдгиг олуномалы. һәр бир компонентин систем дахилиндәки мөвгәји, бир компонентин дикәр компонентләрә гаршылыгы әлағәси мејдана чыхарылмалыдыр. Бу мүддәәја там уғун олараг, тәлим вә тәрбијә дә даим гаршылыгы әлағәдә, диалектик вәһдәт һалында арашдырылмалы, онларын спесифик чәһәтләри илә јанашы олараг һәм дә үмуми әләмәтләри ашкар едилмәлидир.

Сон илләрин тәдгигатлары кестәрир ки, педагожи просесин бир сыра ганунлары, принципләри, васитә вә методлары һәм тәлимә, һәм дә тәрбијәе ејни дәрәчәдә андир, үмуми характерә маликдир. Тәкчә ону хатырлатмаг кифәјәтдир ки, мөвчуд «Педагогика» китабларынын тәхминән, һамысында һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә элагә принципи һәм тәлимдә, һәм дә тәрбијәдә специфик принцип кими верилир. Әслиндә исә бу, ики јох, бирчә принципдир вә педагожи просесин һәр ики голуну (тәлими вә тәрбијәни) ејни дәрәчәдә әһәтә едир. Демәли, бурада сәһбәт ики мүхтәлиф принципдән јох, бир принципин ики тәзаһүр хүсусијјәтиндән (тәлимдә нечә тәзаһүр едир, тәрбијәдә нечә тәзаһүр едир?) кетмәлидир. Тәлимлә тәрбијәнин вәһдәти принципи дә беләдир. О үмуми принципдир, ләкин специфик тәзаһүр хүсусијјәтләринә маликдир. Бу принцип тәкчә тәлимдә вә тәрбијәдә јох, һәм дә бир фәннин һәтта бөлмә вә мөвзунун өзүндә специфик һал ала билир,

Тәлимлә тәрбијәнин диалектик вәһдәти принципи Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәннә анд биликләрлә (еләчә дә бачарыг вә вәрдишләрлә) силаһландырылмасы вә онларда дәрк етдикләринә дүзкүн мүнәсибәтин формалашдырылмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Бурада ики мәсәләни фәргләндирмәк лазымдыр: а) дил дәрсликләриндә тәлимлә тәрбијәнин вәһдәти фәннин тәбиәти, дахили чәһәтләри зәмниндә баш верир, б) вәһдәт дәрсин дикәр имканлары (мәсәлән, дидактик материаллар) чәрчивәсиндә һәјәтә кечирилир. Буну нечә баша дүшмәк лазымдыр?

Шакирдин зәһни инкишафы, мотивләрин тәрбијә едилмәси, дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы, өз халғыны вә дилини севмәси, даһа кениш десәк, вәтәнпәрвәр руһда бөјүмәси, иради кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәси кими бир сыра чәһәтләр мүстәгил бир тәдрис фәнни кими Азәрбајчан дилинин өз дахили тәбиәтиндән ирәли кәлир. Белә ки, ушаг фактлары мүшаһидә едир (мүшаһидәчилик габилијјәтинин инкишафы), мүгајисәләр апарыр, үмумләшдирмәләр едир, нәтичәләр чыхарыр (интеллектуал габилијјәтләрин инкишафы) вә с. Бу јолла да фәннин тәдрисинин өзү истәр-истәмәз шакирдин психи аләминин инкишафына тәкан верир, онун зәһни гүввәләринин инкишафына мүсбәт тәсир кестәрир. О да мә-

лумдур ки, биз дил һадисәләрини баша салмаг, шакирдләрин тәфәккүр вә нитгини инкишаф етдирмәк үчүн чохла чалышма мәтнләри сечир, инша мөвзулары веририк... Белә материалларып сечилмәси онларын үзәриндә шакирдләрин ишинин тәшкили ики мәгсәд изләјир: а) тәлим мәгсәди, б) тәрбијә мәгсәди. Демәли, зәһни гүввәләрин инкишаф етдирилмәси имканлары дилә анд нәзәри материалларып өјрәдилмәсиндән ирәли кәлирсә (мәсәлән, мүбтәдә илә хитабын мүгајисәси), әхлаг тәрбијәси, естетик тәрбијә вә с. сәһләрә анд иш ән чох дидактик материалын тәбиәти илә өлчүлүр,

Шакирдин инкишафы—физики вә психи дәјишмәләр просеси кими,—објектив һадисәдир, биздән асылы дејилдир. Ләкин бу инкишафын сүр'әти, истигамәти, мәгсәдәујғун олуб-олмамасы субјектив амилләрлә бағлыдыр, бизим фәалијјәтимиздән чох асылыдыр. Елә буна көрә дә инди «тәлим-тәрбијә просеси инкишафын гујруғунда сүрүнмәмәли, әксинә, инкишафы габағламалы вә өз архасынча апармалыдыр» мүддәасы чох бөјүк мә'на кәсб едир. Мәлум мәсәләдир ки, һәр бир инкишаф диалектик зиддијјәтләр зәмниндә баш верир, инкишафын мәнбәји вә һәрәкәтвечи гүввәси мәнз дахили зиддијјәтләрдән ибарәтдир. Онда гаршыја тәбин суал чыхыр: шакирдин инкишафына сәбәб ола биләчәк дахили зиддијјәтләри нечә јаратмаг олар? Алимләрин кәлдикләри нәтичәе көрә, мүәллимлә шакирд арасындакы диалектик зиддијјәтләр, башга сөзлә десәк, педагожи зиддијјәтләр шакирд үчүн харичи зиддијјәтләрдир. Шакирдин инкишаф етдирмәкдән өтрү мүәллим һәмнин педагожи зиддијјәтләри психоложи зиддијјәтләрә (јә'ни шакирд үчүн дахили зиддијјәтләрә) чевирмәлидир. Педагожи зиддијјәтләрин психоложи зиддијјәтләрә кечирилмәси шакирдин бир шәхсијјәт кими инкишаф етмәси, тәрбијә олунмасы үчүн мүһүм, зәрури шәртләрдән биридир. Она көрә дә мүәллимин ортаја атыгы четинлик шакирдин шүүрунда «тоггушмалар» јаратмырса, демәли, дахили зиддијјәтә кечмирсә, истәнилән нәтичәни верә билмәз. Бу чәһәтдән тәлимдә проблем ситуасияларынын јарадылмасы, шакирдин күчү чатап четинлик шәраитиндә фәалијјәт кестәрмәси чох бөјүк тәлим-тәрбијә әһәмијјәтинә маликдир.

Севиндиричи һалдыр ки, сон илләрдә Азәрбајчан дили дәрсликләриндә проблем ситуасиясынын јарадылмасы вә беләликлә дә шакирдләрин психи инкишафынын даһа јахшы тә'мин едилмәси мәсәләләринә анд мүәјјән јазылары тәсадүф 2. Сифарин 5733.

етмәк олур. Лакин фактлар көстәрир ки, бә'зи алимләр һәлә бу вахта кими «тә'лимдә проблем», «проблем ситуасијасы» анлајышларынын маһијәтини дүзкүн баша дүшмәмишләр. елә буна көрә дә өз јазыларында мүәллимләрә дүзкүн истигамәт вермир, әксинә, онларын бу барәдики тәсәввүрләрини даһа да долашдырырлар. Мәсәлән, бу јахыиларда педагожи мәтбуатда «Азәрбајчан дилинин проблемли тәдриси» адды бир мөгәлә дәрч олунмушдур. Орада охујурут: 1. Зәрф нә билдирир? Сифәт нә билдирир? 2. Зәрф һансы суаллара чаваб олур? Сифәт һансы суаллара чаваб олур? Беләликлә, шакирдләрин гаршысында проблем гојулур. Бундан сонра проблемин шәрһи — ситуасија башланыр» (Азәрб. мүәллими», 26, XII, 75). Мөгәлә әввәлдән сона гәдәр белә руһда јазылмышдыр: мугәјисә тәләб едән бүтүн суал вә чалышмалар проблем демәкдир, проблем ситуасијасы исә—проблемин һәллидир.

Биз белә һесаб едирик ки, һеч бир мүәллим, һеч бир алим мәсәләнин бу чүр гојулушу илә разылаша билмәз. Педагожи әдәбијјатда проблем вә проблем ситуасијасынын маһијәтинин нәдән ибарәт олмасы чоһдан сүбүт едилмишдир. Мәсәлән, М. Н. Скаткин вә Лернер јазырлар: «Проблем һәлли үсулу вә ја нәтичәси әввәлчәдән шакирдә мә'лум олмајан елә бир тапшырыг, елә бир чәтинликдир ки, мәктәбли онун һәллинә киришә билмәк үчүн зәрури билик вә бачарыглара маликдир». Башга сөзлә десәк, тә'лимдә проблем шакирдин гаршысына чыхан елә бир чәтинликдир ки, онун чавабы, арадан галдырылмасы јолу ушаға мә'лум дејилдир, амма шакирдин мөвчуд биликләри һәмин чәтинлији арашдырмагдан өтрү өз гүввәләрини сәфәрбәр етмәјә имкан верир, шәраит јарада билир. Демәли, бурада ики мүнүм шәрт өзүнү көстәрир: а) проблемин чавабы шакирд үчүн мә'лум олмамалыдыр, б) мөвчуд билик вә бачарыглар проблемин һәллинә киришмәк үчүн зәмин јериндә чыхыш етмәлидир. Она көрә дә «Зәрф һансы суаллара чаваб олур? Сифәт һансы суаллара чаваб олур?» типли суаллар V синиф шакирди үчүн проблем ола билмәз, чүнки бу суалларын чавабы ашағы синифләрдән шакирдә мә'лумдур, онлар буну өјрәнмишләр вә билмәлидирләр (чаваб јаддан чыхарылмыш олса белә онун проблемә дәхли јохдур). Мүәллифин проблем ситуасијасы һаггындакы мулаһизәләри дә сәһвдир. Проблем ситуасијасы проблемин шәрһи дејил, ситуасија ардычыллыг

бахымындан проблемин архасынча кәлмир, әксинә, әввәлчә ситуасија јарадылыр, сонра проблем мејдана чыхарылыр. Проблем ситуасијасы шакирдин чәтинлијә салынмасыдыр. Мәсәлән, биз икинчи синиф шакирдинә белә бир тапшырыг верә биләрик: — Чајын сол саһилиндә дајан вә онун енини мүәјјәнләшдир. Бу проблем ситуасијасыдыр, ушаг чәтинликлә үз-үзә кәлмишдир, лакин бурада проблем јохдур. Нијә? Она көрә ки, шакирд чәтинлијин арадан галдырылмасына киришмәк үчүн зәрури биликләрә (базаја) малик дејилдир! Демәли, шакирд јалныз чәтинлијин (намә'лумун, ахтарылаһын) нәдән ибарәт олдуғуну дәрк етдикдә, онун һәлли үчүн мөвчуд биликләрини сәфәрбәријә ала билдикдә ситуасијадан проблем һасил олур, проблем јалныз бу вахт мејдана чыхыр; һәр чүр проблем ситуасијадан ирәли кәлир (ситуасијаны өзүндә әкс етдирир), амма һәр чүр ситуасија проблемә кәтириб чыхармыр, проблемлә нәтичәләнмир. Белә бир ардычыллыг мушаһидә олунур: проблем ситуасијасы —проблем—проблемин һәлли. Буну бә'зи фактларла шәрһ етмәјә чалышаг. Фәз едәк ки, мүәллим шакирдләрә васитәсиз тамамлыг һаггында јени билик вермәлидир. О мәктәблиләрин гаршысында белә вәзифә гоја биләр: «Верилмиш чүмләни синтактик чәһәтдән тәһлил един: Колхозчулар памбыг јығырлар». Шакирдләр мүбтәданын әләмәтләрини өјрәнмиш олдуғларындан билмәлидирләр ки, һәмин чүмләдә «памбыг» сөзү мүбтәда ола билмәз. Васитәсиз тамамлыгын әләмәтләрини һәлә кечмәдикләриндән «памбыг» сөзүнүн тамамлыг олдуғуну чәтин дәрк едирләр. Ушаглар исмин гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалы, еләчә дә тә'сирли фе'лләрә лаир конкрет мә'лумата малик олдуғларындан нәтичә чыхармалыдырлар ки, «памбыг» сөзү тә'сирли фе'ллә әләгәјә киришдир вә демәли, исмин тә'сирлик һалындадыр. Амма онлар тә'сирлик һалда ишләдилән сөзләрин васитәсиз тамамлыг олдуғуну билмирләр. Она көрә дә мөвчуд биликләр һәмин суала дәгиг чаваб вермәк үчүн кифәјәт етмир вә шакирдләр проблем гаршысында галырлар. Бурада мүәллим ишә мүдахилә едир, шакирдләрә баша салыр ки, инди онлара бу вахта кими билмәдикләри бир мәсәләни шәрһ едәчәкдир.

Беләликлә, васитәсиз тамамлыг проблем ситуасијасы шәраитиндә мүәллим тәрәфиндән шәрһ олунур.

Башга мисаллара да нәзәр салаг. Мүәллим ичбар фе'лләри тәдрис едир вә көстәрир ки, фе'лин бу нөвүнү дүзәлт-

мәк үчүн -дыр (...) шәкилчисиндән истифадә олунур: јаз--јаздыр; сил — силдир вә с. Бирдән гаршыја белә бир суал гојулур: күл — күлдүр; өл — өлдүр типли фе'лләр ичбар нөвә дахилдир ја јох? Шакирдләр суала мүсбәт чаваб верир, «күлдүр» типли фе'лләри дә ичбар нөв һесаб едирләр. Мүәллим е'тиразыны билдирир вә көстәрир ки, һаггында данышылан фе'лләри ичбар нөв адландырмаг олмаз. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу шакирдләрнин тәәччүбүнә сәбәб олур, онлар мүәллимин шәрһинә даһа диггәтлә гулаг асыр, сирри дәрк етмәјә чалышырлар. Нәтичәдә мә'лум олур ки -дыр (...) шәкилчиси јалһыз тә'сирли фе'лләрнин үзәринә артырылдыгда ичбар нөвү әмәлә кәтирир; тә'сирсиз фе'лләрә артырылан дыр (...) шәкилчиси исә һәмин фе'лләри тә'сирли фе'лә чевирмәк функцијасыны јеринә јетирир. Белә фе'лләрдән ичбар нөв дүзәлтмәк үчүн икинчи дәфә шәкилчи артырмаг лазым кәлир: күл-күлдүр; күлдүр-т.

Гајыдыш фе'лләри кечәркән дә проблем ситуасијасы јаратмаг мүсбәт нәтичә верир. Шакирд мәчһул фе'лләри өјрәнәркән дәрк етмишдир ки, «Гапы ачылды» чүмләсиндә «ачылды» фе'ли мәчһул нөвдәдир. Гајыдыш фе'лин тәдрисиндә синиф гаршысында белә бир вәзифә гојулур: «Күл ачылды» чүмләсиндәки «ачылды» фе'линин мәчһул нөвә аид олуболмадығыны мүәјјәнләшдирир. Ушагларын әксәријјәти һәмин сөзүн мәчһул нөвдә олдуғуну билдирир. Мүәллим е'тираз едир вә көстәрир ки, шакирдләр бурада ишин ким тәрәфиндән ичра едилдијини мејдана чыхарсынлар. Ајдын олур: «Гапы ачылды» вә «Күл ачылды» чүмләләриндә «ачылды» фе'ли ејниләшдирилә билмәз. Бәс икинчи фе'ли һара аид етмәли? Беләликлә, шакирдләр проблемлә үз-үзә кәлирләр. Онлар мүәллим диггәтлә динләмәјә мәчбур олур, јени билик әлдә етмәјин зәрурилијини баша дүшүрләр.

Дәрсин бу чүр тәшкили шакирдләрнин зәһни тәрбијәси үчүн мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир, ушагларын дүшүнчә тәрзини даһа јахшы формалашдырыр, шүурлулуг вә фәаллығын тә'мин олунмасына мүсбәт тә'сир көстәрир. Демәли, Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лимлә тәрбијәнин вәһдәти һәр шејдән әввәл, өзүнү онда бүрузә верир ки, тә'лим зәһни тәрбијә васитәси јериндә чыхыш едир, интеллектуал тәрбијәдә мүһүм рол ојнајыр.

Бәс дил тә'лиминин әхлаг тәрбијәсиндәки еләчә дә естетик тәрбијәдәки ролу нәдән ибарәтдир? Педагогикада белә бир

ғануи мүәјјәнләшдирилмишдир: «Мүәллим шакирдин расионал вә емоционал аләминә нә гәдәр бирликдә тә'сир көстәрәрсә, шакирдин психи аләми бир о гәдәр јахшы инкишаф едәр». Бу ғануна мүвафиг олараг Азәрбајчан дили дәрсликләриндә нәзәри материалын өјрәдилмәси һәмишә емоционал руһда олмалы, зәһнә вә һиссләрә вәһдәт шәклиндә тә'сир көстәрилмәлидир. Бурада хусусән дилин «сәс аләми» (мәсәлән, интонасија мәсәләләри) үзәриндә апарылан иш мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Фасилә, сүр'әт, мәнтиги вурғу, синтагм вурғусу, аһәнк, мелодика кими саһәләр бүтүн дил дәрсләриндә өзүнә јер тутмалы. нитгин ифадәлилији үзрә һәр аддымда тәдбирләр һәјәтә кечирилмәлидир. Бу, шакирддә дилин гүдрәти һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, ушаг—дили, онун јарадычысы олан халгы даһа дәриндән севмәли олур.

Шакирдләрнин расионал вә емоционал аләминә (нечә дәрләр, бејнинә вә үрәјинә) тә'сир көстәрмәк бахымындан фәнләрнин имканлары мүхтәлифдир. Физиоложи вә психоложи әдәбијјәтдә көстәрилир ки, организм бүтүн гычыгландырычыларла ејни чүр әләгәјә кирмир; организмнин јашамасы вә фәалијјәти үчүн зәрури олан гычыгландырычы илә организм арасында даһа мөһкәм әләгә јараныр, әһәмијјәтсиз гычыгландырычыны организм санки «рәдд едир». Бу физиоложи ғанунаујғунлугдан психологлар белә бир нәтичә чыхармышлар: шакирд она тәгдим олунан материалын һансыны фәјдалы (ичтимай вә шәхси бахымдан) һесаб едирсә, һәмин материал (фәннә) даһа чох мараг көстәрир. Тәчрүбә заманы мә'лум олмушдур ки, тәбиәт елмләриндә шакирдләр расионал (интеллектуал) аспекти даһа чох гијмәтләндирир, бу фәнләрнин естетик имканларыны өзләри үчүн «фәјдасыз» һесаб едирләр; һуманитар фәнләрдә, әксинә, емоционал чәһәт шакирдә тез чатыр вә санки расионал чәһәти сыхышдырыб чыхарыр, Бу проблеми тәдгиг едән алимләр белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, фәнләрнин спесификасына әсасланараг јери кәләндә мүәллим ја емоционал (тәбиәт елмләриндә), ја да расионал (һуманитар елмләрдә) чәһәтин шакирдә чатдырылмасына үстүнлүк вермәлидир. һәмин алимләрнин тәдгигаты көстәрмишдир ки, ана дили дәрсләриндә шакирдләрнин әксәријјәти бу фәннин һәр ики аспектини өзләри үчүн фәјдасыз һесаб етмишләр. Демәли, дил дәрсләриндә расионал вә емоционал чәһәтләрдән бирини өн плана чәкмәк јох, һәр ики аспекти шакирд үчүн фәјдалы бир шејә чевирмәк лазымдыр. Бизим тәчрүбәмиз көстәрир ки, дил материалларынын

әһәмијјәтини шакирдә баша салмаг олур вә бу, онларын ма-
рағынын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Мәсәлән, мү-
әллимләрдән бири «Әлифба» мөвзусуну ашағыдакы кими
тәдрис етмиш, мүсбәт нәтичә алмышдыр. О. мөвзуну
тәдрисиндән бир нечә күн әввәл шакирдләрә белә бир тап-
шырыг вермишдир: «Радио, мәгсәд, нөгсан типли сөзләри
имла заманы сәһв јазмышсыныз. Онлары «Мәктәблинин ор-
фографија лүгәти» китабындан тапын вә дүзкүн јазылышы-
ны јадда сахлајын». Нөвбәти дәрсдә ушаглар билдирдиләр
ки, сөзләри лүгәтдән тапмагда чох чидди чәтинлик чәкмиш-
ләр. Мүәллим деди:—Инди сиз «лүгәт»ә бахыб сөзләри де-
јин мән тапым...

Мүәллимин сөзләри чох асанлыгла тапмасы шакирдлә-
рин тәәччүбүнә сәбәб олду. Онлар хаһиш етдиләр ки, мүәл-
лим бунун сиррини өјрәтсин. Мүәллим деди:—Бу сирри баша
дүшмәк үчүн кәрәк әввәлчә әлифбаны әзбәрдән биләсиниз.
Кәлән дәрсдә мән һәммин сирри сизә өјрәдәрәм.

Шакирдләр әлифба мөвзусунун әһәмијјәтини дәрк етдик-
ләриндән ону јахшыча әзбәрләмишдиләр, Демәли, мөвзунун
әһәмијјәтини баша салмаг олар вә бу, шакирдин марағыны
тәрбијә етмәк үчүн чох фәјдалы бир ишдир. «Фәјдалылыг
принсипи» мәнз буну тәләб едир!

Азәрбајчан дили тә'лями просесиндә һәр бир дәрсиң,
тәдрис едилән һәр бир параграфын шакирдләрин коммунист
тәрбијәси үчүн мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Нүмунә үчүн V
синифдә «Лексиколокија» бәһсинин өјрәдилмәсинә аид бә'-
зи мәсәләләри нәзәрдән кечирәк. «Әсил Азәрбајчан сөзләри
вә алынма сөзләр» параграфыны кечәркән мүәллим дүнја
халглары арасындакы игтисади вә сијәси әлагәләрдән бу
әлагәләрин дилин лүгәт тәркибинә тә'сириндән сөһбәт ач-
малыдыр. Шакирдләр дәрк етмәлидирләр ки, дөвләтләрин
сијәсәтинин мүтәрәгги вә ја мүртәчә характер дашымасын-
дан асылы олмајараг бүтүн дүнјанын зәһмәткеш күтләләри
бир-биринә рәғбәт бәсләјир, нечә дејәрләр, бир-биринин геј-
динә галырлар. Дөвләтләр арасындакы әлагәләрин мүтәрәгги
истига мәти исә халгларын даһа да јахынлашмасына сәбәб
олур.

Мә'лум олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә чохлу
әрәб вә ја фарс мәншәли сөзләр вардыр, лакин бу сөзләр һә-
мин дөвләтләрин халгымыза гајыкеш мүнәсибәти сәјәсин-
дә дејил, әксинә, торпагымызы ишғал етмәси илә әлагәдар

олараг дилимизә кечмишдир. Демәли, бир дилдән башга ди-
лә сөзүн кечмәси әлагәнин мүсбәт вә ја мәнфи характерә ма-
лик олмасындан асылы дејилдир. һазырда исә сәсет халгла-
ры арасында әсил достлуг вә гардашлыг мүнәсибәтләри
мөвчуддур. Бунун нәтичәсиндә бир халгын дилиндән дикәр
халгын дилинә чохлу сөзләр кечир.

Сөзләрин ишғалчылыг сијәсәти илә әлагәдар дилдән-
дилә кечмәсинин шәрһи шакирдләрдә јаделли гәсбарлара
гаршы нифрәт ојадыр, дилләрин мүсбәт мүнәсибәтләр чәр-
чивәсиндән бир-бирини зәнкинләшдирмәси факты исә ушаг-
ларын халглар достлуғу вә бейнәлмиләлчилик руһунда тәр-
бијә олунмаларына мүсбәт тә'сир көстәрир. Бурада рус ди-
линин ролуну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Мүасир дөвр-
дә һәммин дилдән бизим лүгәтимизә чохлу сөзләр кечир вә бу,
лүгәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә мүсбәт һадисә кими
гијмәтләндирилмәлидир. һәтта рус дилиндәки бә'зи сөзләр
рус дилинә аид олмајан сөзләрин мәнәсынын баша дүшүл-
мәсиндә бир васитә кими чыхыш едир. Тәчрүбә көстәрир
ки, бә'зи шакирдләр аһыл (пожилој), базубәнд (браслет),
бәнна (каменшик), гәрәнфил (гвоздика), дахыл (касса), дәм
(угар), әбләһ (глупец), әғјар (чужој), әда (манера), әклил
(венок), әндазә (мера), мозалан (овод), мүгавилә (дого-
вор), мизач (характер, натура), ләтифә (анектод), лачивәрд
(темносини), нәфәслик (форточка), дабанкеш (рожок) типли
сөзләрин русча гаршылығыны даһа асанлыгла дәрк едир-
ләр. Она кәрә дә сөзләрин изаһында бундан бир пријом ки-
ми истифадә етмәк һеч дә горхулу дејилдир.

«Көһнәлмиш сөзләр вә јени сөзләр» параграфынын тәд-
риси илә әлагәдар олараг мүәллимин бөјүк тәрбијә иши
апармаг имканы вардыр. Бурада хан, кәндхуда, јузбашы
кими сөзләрин ифадә етдији әшјаларын нечә арадан чыхма-
сы, өлкәмиздә елми вә ичтиман тәрәгги илә бағлы јени сөз-
ләрин мејдана чыхмасы шәрһ олунур ки, бүтүн бунлар ша-
кирдләрин вәтәнпәрвәр руһда бөјүмәләринә көмәк едир.

Дил дәрсләринин тәрбијәдәки икинчи имканы, јухары-
да гејд етдијимиз кими, дидактик материалларын сечилмәси,
мүвафиг мөвзуларда инша вә ифадә јазыларын апарылма-
сы илә бағлыдыр. Бу барәдә методик әдәбијјатда чох јазыл-
дығындан онун үзәриндә кениш дајанмағы лазым билмирик.
Тәкчә ону хатырладым ки, инди истифадәдә олан «Азәрбајчан
дили» дәрсликләриндәки чалышма мәтнләринин, демәк олар ки,

намысы һәм дә тәрбијәви характерә маликдир; һәмин дәрликләрдәки иһша вә ифадә материалларында да бу тәләбә там әмәл олуһмушдур. Мүәллимләр өзләри мәтн сечән заманда буну диггәт мәркәзиндә сахламалыдырлар.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТЫ КАБИНЕТЛӘРИНДӘ ТТВ ИЛӘ ИШИҢ ТӘШКИЛИ

Низами ИСМАЈЫЛЗАДӘ,
Елхан МӘММӘДОВ
(Азәрбајчан ДЕТПИ)

Мүасир дөврдә тәлимннн техники васитәләри мәктәбләримиздә артыг өзүнә вәтәндашлыг һуғуғу газанмышдыр.

Мәктәбләрин кабинет системинә кечдији бир вахта мүасир техники васитәләрдән истифадә вә бу ишин тәшкили вачиб мәсәләләрдән биринә чеврилмишдир. Артыг мәктәбләрдә хүсуси техники васитәләр кабинетләри ләғв едилмиш, һәмин васитәләр фәнн кабинетләри арасында бөлүшдүрүлмүшдүр. Бунунла әлағәдар олараг техники васитәләрлә ишин сәмәрәли тәшкили бир сыра мәсәләләрин һәллини тәләб едир. О чүмлөдән, Азәрбајчан дили вә әдәбијаты кабинетләриндә техники васитәләрлә ишин тәшкили диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Кабинетә һансы техники васитәләр лазымдыр? Бунлар нечә јерләшдирилмәли, һәмин саһә үзрә кабинетдә не кими дидактик материаллар олмалыдыр? Бу кими суалларла Азәрбајчан ДЕТПИ-јә, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларына, еләчә дә мәчмүәмизин редаксиясына мүрачигәт едән мүәллим вә мәктәб рәһбәрләри чох олмушдур.

Редаксиямыз бу мөгәләни чап етмәклә һәмин саһәдә мәктәбләрә даһа јахындан көмәк етмәк мөгсәдини күдүр.

*

*

1. Азәрбајчан дили вә әдәбијаты кабинетиндә һансы нөв техники васитәләрин олмасы мөгсәдәуғундур?

Мәктәбләримиздә онларча мүхтәлиф техники вә дидактик имканлара малик апаратлар вардыр. Мәсәлән, ејни вәсан-

ти (диафилми) нүмајиш етдирмәк үчүн он бешә јахын мүхтәлиф нөв статик пројексия васитәләри мөвчуддур. Бунларын арасында «ЛЕТИ—60» вә «Свет» диапројектору кениш имканлара маликдир. Мәсәлән, ады чәкилән пројексия апаратлары диафилмин јарыгаранлыг отагда нүмајиш етдирилмәси үчүн имкан јарадыр. Белә ки, әдәбијат дәрсләриндә шакирдләр диафилмә бахаркән дөфтәрләриндә мүәјјән гејдләр апарабиләрләр «ЛЕТИ—60» пројектору хүсуси чубугла мәсафәдән идарә олуһур. Бу да имкан верир ки, мүәллим дәрси даһа сәмәрәли гурсун. «Свет» диапројектору мәсафәдән идарә олуһмаса да, онун васитәсилә ики дидактик материалы (диафилм вә диапозитив) нүмајиш етдирмәк мүмкүндүр. Диафилмләрин нүмајишиндә «ЛЕТИ—60» пројектору нә гәдәр әлверишлидирсә, диапозитивләр үчүн «Протон» пројектору о гәдәр әлверишлидир. «Протон» пројектору лазым кәлдикдә бүтөвлүкдә автоматик ишләјир; беләликлә, дәрсдә мүәллимннн диггәти тамамилә методик мәсәләләрә јөнәлдилир.

Граммөфон валларыны сәсләндирмәк үчүн истәнилән валчалдырандан истифадә етмәк олар. Лакин бунларын ичәрсиндә «Концертный» маркалы валчалдырандан истифадә даһа әлверишлидир. Һәмннн чһаз мүәллим столунун үстүнә гојулур, онун сәскүчләндирәнини исә синфин истәнилән јериндә јерләшдирмәк мүмкүндүр.

Мүхтәлиф нөв магнитофонларын дидактик имканлары демәк олар ки, ејнидир, лакин әдәбијат кабинети үчүн «Комета—201» магнитофону даһа чох әһәмијјәтлидир. Она көрә ки, бу магнитофон әдәбијат мүәллимннә имкан верир ки, о, ше'р вә ја һекајәни лентә јаздыгдан сонра она мүвафиг мусиги сечиб јазыја әлавә етсин (бир нөв монтаж етсин). Башга магнитофонларда исә сәс јазысыны позмадан мусиги әлавә етмәк мүмкүн дејилдир.

Мә'лумдур ки, ше'рлә мусиги әкиздир. Бу мә'нада мүәллим бәди и әсәри тәдрис едәркән һәмннн әсәрдән көтүрдүјү парчаны вә ја ајрыча бир ше'ри мусиги илә аһәнкдар сәсләндирсә, һәмннн лент јазысынын тә'сири, бизчә, даһа чох эмоционалыг кәсб едәр.

Гејд едәк ки, кабинетдә имкан олдугда радио, телевизор, епидиаскоп вә кодоскопун олмасы да вачибдир. Әлдә едилмиш апаратларын кабинетдә сәмәрәли јерләшдирилмәсинә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Әввәлчә ону демәлијик ки, бә'зи мәктәбләрдә әдәбијат кабинетләриндә (истәнилән кабинетдә) техники вәсаитләри синфин архасында јерләшдирмәклә иши чәтинләшдирирләр. Кабинетдә һәр бир техники вәсаитин мүвафиг јери олмалы-дыр. Мәсәлән. «ЛЕТИ—60» диапроектору мәсафәдән идарә олунур. Ону синфин архасында јерләшдирдикдә, экрандакы тәсвириң өлчүсү бу вахт кифајәт гәдәр олур (узагда олдугда). Анчаг «кодоскоп»дан «ЛЕТИ—60» кими истифадә етмәк олмас. «Кодоскоп»ла узагдан ишләдикдә экраның һәчми олдугча кенишләнир вә бу да өз бәһрәсини верә билмир. Һәм тез-тез истифадә едилдији, һәм дә экрана јахын олмасы үчүн «кодоскоп»у мүәллимин столунун үстүнә гојмаг мәсләһәт көрүлүр.

Мәсәләни даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн синифдә техники вәситәләриң јерләшдирилмәсини әкс етдирән схемә диггәт јетирмәк кифајәтдир (27-чи сәһифәдәки шәклә бах).

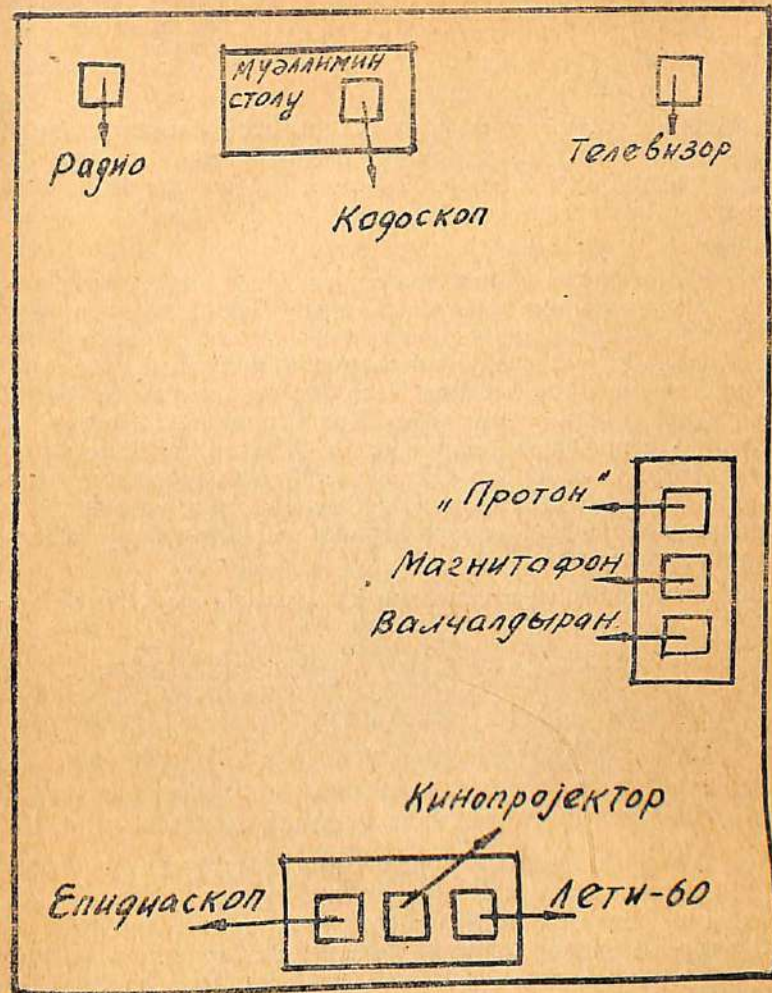
Кодоскоп ади јазы тахтасыны әвәз етдији үчүн о һәмишә столун бир тәрәфиндә гала биләр. «Протон» проектору, магнитофон, валчалдыран кими апаратлар јан тәрәфдә сахланылыр ки, лазым кәлдикдә мүәллим столун үстүнә кәтириб истифадә едә билсин. Епидиаскоп, кинопроектор, «ЛЕТИ—60» диапроектору архада сахланылыр, чүнки онларын объективи мәһз узун мәсафәдән экрандакы тәсвири синфә көстәрмәк үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

2. Кабинет үчүн вәситәләриң әлдә едилмәси вә онларын сахланмасы гајдалары.

Кабинет үчүн мүвафиг апаратлар әлдә етдикдән сонра мүәллим диггәти һәмин апаратлар вәситәсилә истифадә олуначаг вәсаитләриң топланмасына јөнәлтмәлидир. Вәсаитләриң бә'зиләри мүвафиг тәшкилатлар вәситәсилә әлдә едилир, бә'зиләрини исә мүәллим өзү һазырлаја биләр.

Кинофилмләрән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, артыг Азәрбајчан әдәбијаты үзрә үч тәдрис филми мөвчүдүр, филмләри мүәллим маарифјаны филмотекалардан һәр бир вахт көтүрә биләр.

Диафилм әлдә етмәкдә әдәбијат мүәллимләриниң иши чох чәтиндир. Рус әдәбијаты үзрә јүзә јахын диафилм истәһ-

Шәкил 1.

сал едилмишдир. Буларын бә'зиләриндән Азәрбајчан мәктәбләриндә рус классикләриниң ирсини тәдрис едәркән истифадә етмәк мүмкүндүр. Диафилмләрин бир һиссәсини Маариф Назирлијиниң тәһһизат идарәсиндән, дикәрләрини исә Москва

шәһәриндән яздырыб алмаг олар. Бунунла әлагәдар, Москва видајәтиндә јерләшән студияја (143360 г. Апреловка, Московској области, ул. Ленина, 4, Апреловскиј базе Посылторга) мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Әдәбијат үзрә граммофон валлары республикамызда бир нечә илдир ки, истеһсал едилиб; һазырда мәктәбләрин чохунда бу валлардан вардыр. Мүәллим, һәр шејдән әввәл, тәдрис валларыны комплект шәклиндә әлдә етмәјә сәј кәстәрмәлидир.

Магнитофон лент јазыларыны, кодоскоп үчүн материаллары исә мүәллим өзү һазырламалыдыр. Бунун үчүн әдәбијат мүәллимләринин әлиңдә кениш имкан вардыр. Мәсәлән, мүәллим радио вә телевизија илә верилән әдәбијата аид верилишләри магнитофон лентинә јазса бир ил әрзиндә кабинетдә зәнкин фонотека јаратмаг олар. Кодоскопдан истифадә үчүн мүәллим тәсәррүфат мағазаларында сатылан салафан клјонкадан истифадә едә биләр. Салафан клјонка кодоскопун тәлиматында кәстәрилдији енликдә кәсилир вә онун үзәриндә аид гәләмлә дил вә әдәбијат үзрә һәр чүр тапшырыглар јазыб экрана вермәк олур.

Епидиаскоп үчүн вәсаитләри дә мүәллим өзү һазырламалыдыр.

Јазычынын һәјат јолуну, әсәрләриндән епизодлары әкс етдирән мүхтәлиф иллюстрасиялары топлајыб бир-биринә лент шәклиндә јапышдырарат, епидиаскопла экрана вермәк вә бу јолла дәрси әјаниләшдирмәк мүмкүндүр.

Епидиаскопла шакирдләрин јазы ишләрини, мүхтәлиф грамматик тапшырыгларыны да нүмајиш етдирмәк олар.

Мүхтәлиф апаратлар үчүн вәсаит топландыгда мүәллим онлары систем шәклиндә сечмәлидир. Мәсәлән, граммофон валлары, магнитофон лент јазылары топландыгча онларын каталогу тәртиб едиләрәк китаб шкафынын бир сијиртмәсиндә јерләшдирмәклә фонотека јарадылыр. Диафилм вә диапозитивләри исә башга сијиртмәјә јыгыб зәнкин диатека јаратмаг мүмкүндүр.

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘ ИНТОНАСИЈА НОРМАЛАРЫ АШЫЛАМАГ ҮЧҮН ТӘТБИГ ОЛУНАН ВИЗУАЛ ВАСИТӘЛӘР ВӘ ОНЛАРДАН ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ

Надир АБДУЛЛАЈЕВ

(В. И. Ленин ад. АПИ)

Әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасында техники тәлим васитәләринин акустик нөвүндән истифадәнин сәмәрәси бәјүкдүр вә бу сәбәбдән табагчыл мүәллимләр нитг инкишафынын һәммин саһәси үзрә апарылан мәшғәләләрдә ешитмә јолу илә гавраманы тәмин едән техники васитәләрә даһа чох үстүнлүк верирләр.

Лакин тәлим просесиндә һәмишә акустик васитәләрә әсасланмаг әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасы үзрә апарылан методик ишләрин бәзән јекнәсәг олмасына, онларын сәмәрәсинин азалмасына кәтириб чыхарыр. Бу проседә визуал вәсаитдән истифадә етмәклә мүәллим јекнәсәглијин гаршысына ала биләр вә бу лазымдыр. Икинчи бир тәрәфдән дә орфоеник нормаларын ашыланмасы сөз вә грамматик формаларын јазылышы илә дејилишинин, интонасија гајдаларынын өјрәдилмәси исә авазланманын интонасија әјриси илә мүгајисәси әсасында шакирдләрә мәнимсәдилдијиндән бу саһәдә апарылан ишләрдә визуал васитәләрин тәтбиги нәнки лазымдыр, һәтта вачибдир. Шакирдләрин әдәби тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләрини инкишаф етдирмәји гаршысына мөгсәд гојан Азәрбајҗан дили мүәллими һәммин саһәдә апардығы ишләрдә акустик васитәләрә јанашы, визуал васитәләрин дә дидактик имканларыны јарадычы бир шәкилдә мејдана чыхарса вә онлардан сәмәрәли истифадә етсә јүксәк нәтичәләрә наил ола биләр.

Визуал вәсаит, һәр шејдән әввәл, шакирдләри данышмаға тәһрик едир, онларда сөз демәк еһтијачы доғуруп. Мәсәлән, мүәллимин һазырладығы дидактик вәсаит экранда елә шәраит јарадыр ки, тәсвир олуна һадисә вә әһвалатлар заман вә мөкана көрә тез-тез дәјишир. Бу, епилент, диапозитивләр серијасынын мөгсәдәүјүн сыраланмасы вә диафилм кадрларындан истифадә јолу илә мүмкүн олур. Бир кадрда нәгли кечмиш заман фәлләриндән истифадә етмәк лазымдырса,

башга кадрда гәти кәләчәк заман фе'лләрини ишләтмәклә көрүлән ишин мәзмунуну данышмаг зәруријәти јарадылып. Тәчрүбәдә белә һалларын јаранмасы һәмишә мүмкүндүр.

Экранда бир кәндлинин ики кәлин гошулдуғу хышла торпағы шумламасы просеси нүмајиш етдирилир. Бүтүн әһвалатлар, иш просеси кечмишлә бағлыдыр. О кадры әвәз едән икинчи кадрда шакирдләр колхоз тарла дүшәркәси, тракторлар, оникнағызлы котан, бөјүк тутуму олан мала, екскаватора тамаша едирләр. Јаз әкин компанијасына һазырлыг кедир... Бу кадр әсасында сөһбәт кечмиш вә индики заманларла апарыла биләр.

Көрүндүјү кими, шакирдләрин мәгсәдәмувафиг мәзмунда әтрафлы данышмалары үчүн мүхтәлиф ситуасијалары тәсвир едән иш просеси, ја да һадисәләр, әһвалатлар тәбии данышыг шәраити вә еһтијачы јарадыр. Белә данышыг материаллары шакирдләрин интонасија вә әдәби тәләффүз нормаларына нечә риәјәт етмәләрини јохламаг үчүн чох әлверишлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бу чүр шәраитдә данышаркән онларын нитги үзәриндә мүәллимин нәзарәт етдијини унутурлар.

Әдәби тәләффүз вә интонасија нормалары ашыламаг үчүн истифадә едилән визуал дидактик материаллар формача Азәрбајҗан дилинин мәктәб курсунун диқәр мәсәләләри үчүн һазырланмыш визуал дидактик материаллардан фәргләнимир; башлыча фәрг мәзмунда олур. Буну нәзәрә алараг, мүәллим тәләффүз вә интонасија үзрә иш апармаг үчүн фәјдалы олан епи, диа вә кинопроејсија материалларындан ибарәт епитека, диатека вә филмотека һазырламалыдыр. Белә материаллардан һәм синиф-дәрс системиндә, һәм дә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил едәркән истифадә етмәк олар.

Тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасында техник тәлим васитәләринин визуал нөвүндән мүхтәлиф мәгсәдлә истифадә олунур: орфоепик, орфоепик-орфографик чәдвәлләр, схемләр вә диқәр әјани вәсантләр экранлашдырылып, грамматик тәһлил нүмунәләри көстәрилир, рәнкарәнк чалышмалар нүмајиш етдирилир вә с. Экран васитәләриндән бу чүр истифадә дәрсдә вә дәрсдәнкәнәр апарылан нитг инкишафы мәшғәләләринин интенсивлијини артырмаг, фәаллыгы тәмин етмәк, артыг вахт иткисинин гаршысыны алмаг вә с бахымындан олдуғча фәјдалыдыр.

Фәрз едәк ки, «Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәләмәси» мөвзусу тәдрис олунур. Бу заман артикулјасија механизми вә сәс чиһазы һаггында шакирдләрә мәлумат вермәк мәгсәди гаршыја гојулур. Буну синифдә статик вә динамик экран васитәси илә нүмајиш етдирмәк олар. Ајрыча бир орган һаггында мәлумат вериләркән статик кадрлардан, бир нечә органын гаршылыгы фәалијәтини вә һәрәкәтини нүмајиш етдирәркән динамик кадрлардан истифадә олунур. Сәс чиһазы һаггында данышыларкән јалныз статик кадрлар нүмајиш етдирилир. Бу чиһазын гычыгланма заманы көстәрдији фәалијәтин нәтичәси бизә мәлумдур: биз ешидирик. Һәмин органын нәтичәјә гәдәрки һәрәкәт динамикасы фото-график јолла тәсвир едилмәмишдир. Кинематограф да сәс чиһазынын һәгиги динамикасыны јарада билмәмишди. Белә вәзијәт тәкчә гулаға аид дејил, инсанын баш бејин јарымкүрәләриндә јерләшән башга мәркәзләрин иши һаггында ејни фикри сөјләмәк олар. Она көрә дә сәс чиһазы статик шәкилдә бүтөв вә деталлары илә (ајры-ајры үзвләр кими) экранда тәсвир едилир.

Данышыг механизми исә хејли өјрәнилмиш, онун конкрет һаллардакы фәалијәти динамик шәкилдә консервләшдирилмишдир. Инди мәктәб филмотекаларында «о», «у», «и», «е» вә с. сәсләрин тәләффүзүнү көстәрмәк үчүн киноһәлгәләр вардыр. Дүзкүн тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасы үчүн иш системи планлашдырыларкән һәмин вәсантин јери дәгиг көстәрилмәлидир. Апардығымыз експеримент заманы ајдын олду ки, шакирдләрин тәләффүз вә интонасија мәсәләләриндә диггәтини чәлб етмәк, онларда һәмин мәсәләләрә аид мараг ојатмаг үчүн һаггында данышылан киноһәлгәләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Данышыг механизминин ајры-ајры деталлары статик экран васитәсилә, бә'зән дә динамик вәсаитлә визуал формада нүмајиш етдирилир.

Әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын мәнимсәтмәк мәгсәдини дашыјан мүхтәлиф мәзмунлу чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләдәркән дә визуал васитәләрдән истифадә етмәк фәјдалыдыр. Габагчыл иш тәчрүбәси олан мүәллимләр белә тапшырығлары визуал васитәләрин ән әлверишли нөвүнүн—кодскопун тәтбиғи илә нүмајиш етдириләр. Кодскопун васитәсилә экранлашдырылан бу чүр чалышмаларын тәләби мүхтәлиф олур: «Верилмиш сөзләрдә сәс вә һәрфләри мүәјјәнләшдирин», «Вурғулу һечаны көстәрин», «Јазы-

лышы дүзкүн тәләффүзүндән фәргләнән гоша сайтли сөzlәрә нүмунә көстәрин», «Интонасија әјрисинә әсасән, чүмләннин авазланмаја көрә нөвүнү тәјин един вә нүмунә сөjlәјин», «Верилмиш чүмләннин интонасија әјрисини чәкин», «Чүмләдә мәнтиги вургулу сөзү мүүјјәнләшдирин» вә с. Чалышманын дүзкүн ичра едилиб едилмәдији ишин сонунда нүмајиш етдирилән контрол кадр әсасында јохланылыр. Бу чүр иш тәрзи мүүәллим әмәјинин сәмәрәли тәшкили бахымындан хүсусилә әһәмијјәтлидир.

Лакин мә'лум мәсәләдир ки, нитг инкишафы, хүсусән әдәби тәләффүз вә интонасија нормаларынын ашыланмасы үзрә апарылан ишләрдә визуал васитәләрин әјрыча тәтбиги нәтичә етибарилә о гәдәр дә еффектли олмур. Бу васитәләр техники тәлимин акустик васитәләри илә комплеке истифадә олундурда даһа чох сәмәрә верир. Белә бирләшмәдә шакирдләр һәм көрүр, һәм дә ешидирләр. Ешитдикләрини көрдүкләри, көрдүкләрини исә ешитдикләри илә мугәјисә едир, тәләффүз вә интонасија нормаларыны шүүрлу сурәтдә мәнимсәјирләр. Бир мисала диггәт едәк.

Суал чүмләсинин үч ифадә формасы һаггында шакирдләрә мә'лумат верилмишдир. Бу мә'луматын нечә мәнимсәнилдији дә јохланылмышдыр. Мүүәллимин охудуғу, јахуд да електроструктури аппаратларла сәсләндирилмиш мәтилләрдән суал чүмләләрини сечмәкдә, онларда суалын үч ифадә формасыны фәргләндирмәкдә шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Буна әсасән кифәјәтләнмәк олармы ки, шакирдләр мөвзуну мәнимсәмишләр, лазымы биликләрә вә бачарыглара јијәләнмишләр.

Мәктәб тәчрүбәсиндә белә көстәричиләрә әсасланан мүүәллим суал чүмләсинин јахшы мәнимсәнилдијини иддиә едир. Бунунла ишини битмиш һесаб едән Азәрбајчан дили мүүәллимини мәсәләннин заһири чәһәти сәһв нәтичәјә кәтириб чыхарыр. Техники васитәләрдән истифадә етмәклә тәләффүз вә интонасија нормалары ашыламағын бәзи психоложи хүсусијјәтләрини әсас көтүрсәк, белә биликләри «етибарлы» һесаб едә билмәрик, чүнки јаранмыш стереотипләр һәлә ләјләшмамыш, галынлашмамышдыр. Тәзәчә јаранан стереотипләрин ләјләшмасы вә галынлашмасы (мөһкәмләнмәси) үчүн тәлим техникасына мұрачиәт етмәк, онун јаратдығы дидактик имканлардан истифадә етмәк лазымдыр.

Өјрәдичи експеримент заманы һәмин мөвзу үзрә акустик-визуал јолла апарылан ишләрдән ашағыдакы нөв чалыш-

ма-мәшгин шүүрлу мәнимсәмәни тәмин етдијини мүүјјәнләшдирмишик.

Екранда суал чүмләсинин һәр үч ифадә формасына анд интонасија әјриси нүмајиш етдирилмишдир.

Биринчи формада суал әләмәти олмајан, јалныз интонасија васитәсилә ифадә едилән суал чүмләсинин интонасија әјрисинин типик модели верилмишдир. Бу типдән олан суал чүмләләриндә сәс тону һәмишә көстәрилән әјријә мұвафиг олур.

Ејни фикри икинчи вә үчүнчү методлар һаггында да дәмәк олар. Икинчи вә үчүнчү чүмләләрдә суал чүмләсинин формал әләмәтләри вардыр. Суал шәкилчиси вә суал сөзү мәнз башгасынын фикрини билмәк үчүн, үмумијјәтлә, сорушмағ үчүн истифадә едилән формал системләрдир. Лакин һәмин моделләрдә суалы ифадә едән формал әләмәтләр заһирдә олсалар да, онларын өзүнәмәхсус интонасија әјриси шакирд үчүн заһирдә олмаја биләр. Икинчи вә үчүнчү чүмләләрин интонасија әјриләри биринчи моделин интонасија әјрининдән фәргләндији кими, нәгли вә әвр чүмләләринин дә интонасија әјриләриндән фәргләнир. Азәрбајчан дилиндә чүмләләрин бүтүн нөвләринин интонасија әјриләри унификасија јолу илә типик нүмунәләрлә (интонасија моделләри илә) ифадә едилсә, һәмин нүмунәләрин интонасија әјриләриндә узаглашма вә јахынлашма һаллары мұшаһидә едиләчәкдир. Бу мәсәләннин фонолокијасы вә нитгин бу бахымдан мелодиклији хүсуси тәдгигат тәләб едән мөвзудур. Она көрә дә һаггында данышылан әләмәт бурада анчағ нәзәрә чатдырылыр.

Суал чүмләсинин јухарыда көстәрилән үч нөв ифадә олунмуш интонасија моделинин һәр биринә епикадр кими јанашмағ лазымдыр. Онлар бир-бир ЕПД—455 маркалы проексија аппаратлары васитәсилә екранда нүмајиш етдирилир. Ајдындыр ки, һәр бир кадр шакирд үчүн мүүјјән информасија мәнбәјидир. һәр бир кадр үзрә сәсләндирилмиш әләвәләр һазырланыр. Формаларына көрә сәсләндирилмиш әләвәләрин бир сыра нөвләри вардыр ки, онлардан бәзиләрини нүмунә көстәрәк.

Е т а л о н ш ә к л и н д ә һ а з ы р л а н м ы ш ф о н о г р а м л а р . Белә фонограмлар екрандакы интонасија моделинин унификасијаја уғрадылмыш вариантларыдыр. Онлар ади магнитофонлар үчүн лентләрә фәсиләләрлә, «Мелодија» типли магнитофонлар үчүн паралел чығырлардан бириндә, фәсилә-

сиз жазылыр. Кадр экранда көрүнөн кими, һәм интонасија моделини унификасија едилмиш вариантларыннан бири (эталон) сәсләнир. Шакирд фасилә едилән јерә, ја да икинчи чығыра эталонда ешитдији вә кадрда көрдүјү сурәтләр вә схемләр әсасында чүмләни тәләффүз едәрәк лентә жазыр, ону кадрла вә эталонла тәқрар мүгајисә едир. Бу јолла чалышма-мәшг үчүн сечилмиш бүтүн чүмләләр көрмә вә ешитмә нүмунәләринә истинад етмәклә шакирд тәрәфиндән тәқрар олу-нур. Белә мәшг синиф-дәрс системиндә фронтал формада апарылдығы кими, мүстәгил вә фәрди шәкилдә дә апарыла биләр. Мүәллим бунларын һәр икисиндән истифадә етмәли-дир.

Чалышманын диқәр формасы фонограма әсасән кадрла-рын дәјишилмәси шәклиндә ичра едилән мәшгдир. Ичра про-сесиндә шакирдин фәалијјәтинә көрә бу нөв чалышма-мәшг-ләр биринчи нөв чалышма-мәшгләрдәки ишин әксинә олан бир фәалијјәти тәләб едир. Биринчи һалда экрандакы кадрла кө-рә (бир кадрла әсасән) фонограмлар дәјиширдисә, икинчи һалда бир фонограма әсасән, экранлардакы бир кадр дәји-шир. Бир фонограм үзрә бир нечә кадр да дәјишә биләр.

Типик интонасија әјриси фонограм васитәсилә консерв-ләшидирилир. Сонра онун визуал формасы—тушла чәкилмиш интонасија әјриси еликадр шәклиндә һазырланыр. Еликадр там шәкилдә шакирдләрин истифадәсинә верилә биләр. Әкәр интонасија әјрисинин ајры-ајры һиссәләрини нәзәрә чарп-дырмаг зәрурәти мејдана кәлирсә, белә һалда онун (интона-сија әјрисинин) компонентләриндән ибарәт кадрчыглар да һазырламаг олар. Белә кадрлар епилент шәкилдә бир-бири-нин ардынча дүзүлүр. Биринчи кадрчыгла башлајан нүмајиш елә тәәсүрат јарадыр ки, фонограмда нәзәрдә тутулан әјри бөјүјүр вә тамамланыр. Биринчи кадрда фонограмда тәсвир едилән әјринин биринчи компоненти верилмишсә, икинчи кадрда биринчи компонент, бир дә ону тамамлајан бир компо-нент өз әксини тапыр. Үчүнчү кадрда исә биринчи вә икинчи компонентләри тамамлајан әлава компонент олур. Интонаси-ја әјриси кадрчыгдан-кадрчыға белә тамамланыр. Бу фикри башга чүр дә ифадә етмәк олар. Икинчи кадрчыгда биринчи кадрчыг, үчүнчү кадрчыгда исә биринчи вә икинчи кадрчыг тәқрар олуноур.

Фонограм вә видеограмын бу чүр тәтбиги интонасија әј-рисинин мәнтиги вурғунун тә'сири илә нечә дәјишдијини көс-

тәрән схем үзәриндә иш апараркән лазым олур. Әјрәдичи експеримент заманы ајдын олду ки, интонасија әјрисинин мән-тиги вурғудан асылы олараг (онун тә'сири илә) дәјишмәсини нүмајиш етдирмәк үчүн кадрын кадрчыглары бөлүнмәсини, сонра да кадрчыгдан кадрын јаранмасыны визуал-акустик вә акустик-визуал јолла епилент вә фонограмлар шәклиндә тәтбиг етмәк шакирдләрдә һаггында данышылан интонасија модели барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр, модел үзрә јаранан бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләnmәсини тә'мин едир. Әв-вәлчә фонограм әсасында кадры там шәкилдә көстәрмәк, сонра онун кадрчыгларыны нүмајиш етдирмәк, ән нәјаһәт, кадры јенидән бүтөв шәкилдә экранлашдырмаг бу саһәдә апарылан ишләрдә ән сәмәрәли јол һесаб олуноур.

Көрүндүјү кими, интонасија гајдаларынын мәнимсәдил-мәси илә әлағәдар јухарыда көстәрилән техники васитәләр-дән комплекс истифадә едилир. Бу заман һәмишә ики апарат (мәсәлән, епидаскоп-магнитофон, кодоскоп-магнитофон вә с.) диахрон вә синхрон фәалијјәт көстәрир.

Техники васитәләрин белә комплекс тәтбиги Азәрбајжан дили мәктәб курсунун мувафиг мөвзулары кечиләркән, елә-чә дә нитг инкишафынын диқәр саһәләри үзрә иш апарылар-кән һәмишә јахшы нәтичә верир.

IV СИНИФДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘ ВУРҒУ ИЛӘ ӘЛАҒӘДАР СӘЪВЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Бајрам ӘБМӘДОВ
(В. И. Ленин ад. АПИ)

Данышаркән сөzlәрин вурғусуна дүзкүн риаяјәт етмәк мә-дәни нитгин тәләбләриндән биридир.

Вурғу сөздә аһәнкдарлыг јарадыр, онда јени рәнк, боја вә мәна әмәлә кәтирир. Вурғу бәдии әдәбијјатда вәзи, гафијә, ритм мәсәләләри илә дә бағлыдыр. Шифаһи дилин сәс систе-миндә вурғу һәм форма көзәллијинә, һәм дә јени сөз јаратма-ға хидмәт едир.

Мәктәпләрдә апардығымыз мұшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр шифаһи чавабларында бир сыра сөzlәри вурғу-суна көрә дүзкүн тәләффүз етмириләр. Нәтичәдә сәһв вурулан вурғу сөzlәрин көзәл сәс дүзүмүнү, сәсләрин сөз дахилиндә гејри-бәрабәр далғаланмасындан јаранан аһәнкини, мусигисини позур. Белә мәгамда динләјичинин диггәти әсас мәсәләдән—мәһнадан јајыныр, сөzlәрин мәһнасыны баша дүшмәк чәгинләшир. Сөzlәрдә вурғунун сәһв вурулмасы фактларына Чәбрајыл, Фүзули, Ағдам, Ағчабәди, Лачын, Ләнкәран, Ордубад, Зәнкилан, Масаллы рајонлары вә Ермәнистан ССР мәктәпләриндә тәһсил алан шакирдләрин нитгиндә даһа чох ракт кәлирик.

Шакирдләрин нитгиндә вурғу илә әлагәдар сәһвләри белә группашдырмаг олар: 1) вурғулу сайтлә узун сайти гарышдырмагла әлагәдар сәһвләр, 2) вурғунун јерини сәһв вурмагла бағлы олан сәһвләр. Вурғунун јерини сәһв вурмаг өзү дә ики шәраитдә баш верир: а) сөз сонундакы вурғу әввәлки һечада вурулур; б) сөзүн вурғусу бир һеча сона доғру јерини дәјишир.

1. Вурғулу сайтлә узун сайтин гарышдырылмасы илә әлагәдар сәһвләр. Нитг ахынындакы сөzlәрин тәркибиндә олан сайт сәсләрин һамысы ејни узунлуға малик олмур. Онларын бәзиләри узун, бәзиләри ади кәмијјәтдә, бәзиләри исә гыса тәләффүз едилир. Шакирдләр бир чох һалларда узун тәләффүз едилән сайтләрдә сәсин узанмасыны сәһв олараг вурғулу сайт һесаб едир вә «Вурғу» мөвзусу өјрәниләндә чалышмаларын ичрасы заманы узун сайтләр үзәринә вурғу ишарәси гојурлар. Беләләри вурғунун тәрифиндәки «һечанын гүввәси» сөzlәри илә «һечанын узунлуғу» сөzlәрини гарышдырырлар. Доғрудур, дилимиздә узун сайтлә вурғулу сайтин бир һечаја дүшдүјү сөzlәр вардыр; мәсәлән, база, кабел, Тирана. Бу чүр сөzlәр аздыр вә мәншәчә алынмадыр. Лакин узун сайтләр һәмишә вурғу алтына дүшмүр. Мәсәлән, сайт, самит, Набир, мәһна кими сөzlәрдә илк һеча узун сайтли олса да, вурғулу һеча сонракыдыр. Буну да демәлијик ки, «Вурғу» мөвзусу IV синиф үчүн јазылмыш дәрсликдә¹ бир чох чәһәтдән јенидир. Бурада мөвзу һаггында верилмиш нәзәри мәһлумат вә чалышмалар шакирдләрә чох шеј өјрәдир.

¹ Ә. Әфәндизадә, Р. Әсәдов. Азәрбајчан дили, Маариф, Баки, 1973, сәһ. 80.

Чалышмалар үзәриндә иш заманы шакирдләр тапшырыгда верилән узун сайтләрдә вурғунун јерини тапаркән бәзән тәрәддүд едир вә сәһвә јол верирләр. Она көрә дә шакирдләрә узун сайтлә вурғулу сайтин фәргини баша салмаг лазымдыр (бу фикри илк дәфә Ә. Әфәндизадә ирәли сүрмүшдүр). Узун сайтин тәләффүзүндә сәс далғаланыр, онун далғалы узанмасы сәсдә вә сөздә мусигилик јарадыр. Сәсин узанмасы сөзүн мәһнасыны, әсасән, дәјишмир, амма формасыны үрәјә јатымлы едир. Елә һәммин тапшырыгдакы сөzlәрә нәзәр салаг: Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир, Натәван, һекајә, сәлигә, тә'чили, тәјјарә, мө'тәбәр, е'малатхана. Бу сөzlәрдә узун сайти дүзкүн тәләффүз етмәк һәм вурғулу сайти узун сайтләрдән ајырмаға көмәк едир, һәм дә шакирдләри кәләчәкдә ше'рләри јахшы охумаға һазырлајыр. Онун үчүн шакирдләри һәм узун вә вурғулу, һәм узун вурғусуз, һәм дә вурғулу һечалара аид чалышмалар вә бәдин парчалар үзәриндә ишләтмәк хејрилидир.

2. Вурғуну јериндә вурмамагла бағлы олан сәһвләр. Шакирдләрин нитгиндә белә сәһвләр чох јајылыб.

Сөзүн тәләффүзү сәсләр ахыны вә ардычыл сәсләр дүзүмдүр. Бу сәс ахынынын һәлгәләри тәләффүз заманы каһ јүксәлир, каһ алчалыр. Сөздәки сайт сәсләр һеча јаратмаг хүсусијјәтинә малик олдуғу кими, вурғу алтына дүшмәк, зәрблә вурулмаг хүсусијјәтинә дә маликдир. Лакин сөздәки сайтләрин һамысы вурғунун дәрәчәсинә көрә ејни олмур. Сайт сәсләрин бири о биринә нисбәтән даһа күчлү, гүввәтли дејилир. Сөздә ән күчлү сайт һарадаса, вурғу да орада олур. Әслиндә тәкһечалы сөzlәрин дә сайт сәсин мұәјјән күчә маликдир. Амма сөз дахилиндә һәммин сайт сәсин гүввәсинин мұгајисә едилиб һансы күчә малик олдуғуну фәргләндирәчәк икинчи сайт олмадығына көрә тәкһечалы сөzlәрдә вурғудан бәһс едилмир. Елә сөzlәрдә вурғуну ајырмаг, тәләффүздә ондан истифадә етмәк лазым кәлир ки, онларда сайтләр күч етибарилә фәрглидирләр. Белә сөzlәрдә бир сайт о бири һечанын вә ја һечаларың сайтиндән ја күчлү, ја да зәиф дејилир. Она көрә дә сөzlәрдә сайтләр-һечалар чохалдыгча мұхтәлиф күч вә гүввә дәрәчәсинә малик вурғулар да чохалыр, онларын бири баш, әсас вурғу олуб, о бириләриндән даһа күчлү дејилир. Галанлар исә бу баш вурғулу һечадан мұхтәлиф дәрәчәдә зәиф тәләффүз олунур. Орта мәктәб шакирдләринә сөздә јалныз баш вурғуну тапмаг вә ону јериндә вурмағы өјрәт-

мәк ләзимдыр. Бу исә о гәдәр дә асан дежил. Чүнки сөzlәрин әдәби тәләффүзүндәки вурғусу бә'ән бир-бириндән фәргләнир. Бир чох һалларда сөзүн вурғусу сәһв вурулур. Шакирдләр вурғулу һеча илә вурғусуз һечаны ајыра билмирилр. Тәләффүздә әкс вәзијјәт јараныр. Вурғулу һеча вурғусуз, вурғусуз һеча исә вурғу алтында тәләффүз олунур.

Шакирдләрин нитгиндә чохлу фактлар раст кәлирик ки, сөздә вурғу әдәби дилдә мәғбул сајылан јериндә ишләдилмир; вурғу вурғусуз һеча үзәринә кечирилик. Белә фактлары ики група ајырмағ олар: 1) сөздә вурғу әввәлинчи һечаја кечирилик; 2) вурғунун јери сөзүн әввәлки һечасындан сона доғру бир һеча јерини дәјишир.

Сөздә вурғунун әввәлинчи һечаја кечирилмәсинә аид мисаллар: **оһу, а́рзу, са́ғсаған, һәмин, а́ғыр, б́түн, ба́гла** (бағламағ) һеча вә с. Икинчи група аид мисаллар: **Инкилтәрә, опёра, синтáксис** вә с. Шакирдләрин нитгиндә белә сәһвләри арадан галдырмағ үчүн, һәр шејдән әввәл, мүәллим вурғу һағгында онларын ајдын тәсәввүрү олмасыны тәмин етмәлидир. О, шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, тәләффүздә сөzlәрин һечалара бөлүмәси заманы саитләрин күчү әввәлдән сона доғру артыр, ән јүксәк мөғгәјә ахырынчы һечадә чатыр. Она көрә дә сөздә мүхтәлиф дәрәчәли вурғулар јараныр. Сон һеча ән күчлү мөғгәдә дежилдији үчүн баш вурғулу олур. Мүәллим шакирдләрин диггәтини вурғулу һечанын тәләффүзү заманы данышығ үзвләринин фәалијјәтинә, һаванын ағзындан нечә чыхмасына чәлб етмәклә вурғулу һечаны әјани оларағ нүмајиш етдирә биләр. Шакирдләр вурғулу һечаны ешитдији заман һәмин һечанын вурғулу олдуғуну ағыз үзвләринин ишиндә көрдүкдә ону вурғусуз һечадан фәргләндирмәјә башлајырлар. Вурғулу һечаларын јазылы формасыны нүмајиш етдирмәк дә јахшы нәтичә верир.

Вурғунун сөзүн әввәлиндә јох, сонунда вурулмасы үчүн мүәллимин бир чох чалышмалардан истифадә етмәси фәјдалыдыр; мәсәлән:

1) Сөzlәрдә нөғтәләрин јеринә бурахылмыш һәрфи јазын, сонра о сәси вурғулу дејин. Өз тәләффүзүнүзлә мүгајисә един. Һансы дүздүр? Нијә?

Сов..т республикасы, Инк..лтәрә дөвләти, ..пәра тамашасы.

2) Сөzlәри һечалара бөлүб охујун, һансы һеча күчлү дејилмәлидир? Гардаш, бачы, нәзәријјә, сөјлә, үчүн.

Фактлар көстәрир ки, вурғунун сөзүн сонунда доғру јерини дәјишмәси Азәрбајчан сәсләринин мәхрәчи вә ја вурғу гануну илә бағлыдыр. Чүнки Азәрбајчан сөzlәриндә, ... «һеча вурғусунун әсас мөғгәји, јә'ни тәһким олундуғу мәғам сөзүн сонунчу һечасыдыр».¹ Она көрә дә бир чох алынма сөzlәрдә сөзүн әввәлиндә вурулмалы вурғу бир һеча сона доғру јерини дәјишир.

Сөздә вурғунун јерини тапмағ үчүн ону һечалар үзәриндә кәздирмәк (илк дөфә дәрсликдә тәклиф олундуғу кими) әһәмийјәтлидир. Бу үсулла сөздә вурғунун јерини тапмағ асанлашыр, шакирдләрдә тәдричән сәсләрә һәссаслығла јанашмағ вәрдиши јараныр. Чүнки вурғу сөз үзәриндә кәздириләркән саитләр нөвбә илә вурғу алтына салыныр, вурғулу һеча тапылдығда галан һечаларын вурғусуз олдуғу мүәјјәнләшдирилир.

Проф. А. В. Текучев көстәрир ки, јалныз ешитмә габилјјәтини јахшы инкишаф етдирмәклә вурғулу һечаны ајырмағ олар. Шакирдә өзүнүн, јолдашларынын, мүәллимин нитгини динләмәји, изләмәји һечаны сәсли оху илә ајырмағы вә сәһв тәләффүзү дујмағы тә'лимин илк мәрһәләсиндән өјрәтмәјә башламағ ләзимдыр.²

Шакирдләрдә вурғулу һечаны дүшүнүб тапмағ бачарығы јаратмағ үчүн бә'зи схемләр гурмағ да ләзимдыр.

Сөздәки вурғусуз саитләрн дефислә (-), вурғулу саитләрн исә нөғтә ишарәсилә (.) көстәрәк. Мәсәлән, оху, база, ишләмәк вә с. Онда бу сөzlәрин вурғу схеми белә олачағ: -, ., -. Вурғу сөзүн форма кәзәллијини мүһафизә етдији кими, бир чох һалларда онун мә'насыны да дәјишир. Она көрә дә јеринә дүшән вурғу сөzlәрдә јени мә'на јаратдығы һалда, сәһв вуруланда мә'наны тәһриф едир, һәмин сөzlә ифадә олунан фикир динләјичијә чатмыр. Тәсадүфи дејил ки, дәрслијин «Вурғу» мөвзусунда илк тапшырығ да мәһз бу мәсәләјә һәср олунмушдур. Шакирдләрн шифаһи нитги

¹ Ә. М. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бақы, 1972, сәһ. 153.

² А. В. Текучев. Преподавание русского языка в диалектных условиях, М., 1974, сәһ. 87.

үзәриндә мүшәһидәләр көстәрир ки, онлар сөзләрин вурғусуну сәһв вурмагла һәм сөзләрин, һәм дә бүтөвлүкдә чүмләләрин мәнасыны долашдырырлар. Мәсәлән, бәдии әсәрләр—бәдии әсәрләр, дәјмә дүшәр—дәјмәдүшәр, көрмәмиш—көрмәмиш, бағла—бағла, гыздыр—гыздыр кими омографемләр јалныз вурғу васитәсилә фәрғләнир. Бу заман чүмләләр үзәриндә иш вурғунун јерини тез вә асан ајдынлашдырмаға көмәк едир.

1) Бу гыздыр. — Гујуну газдыр.

2) Күлүрсүнүз, күлүн.—Күлүн рәнки гырмызыдыр.

3) Гапыны бағла. — Бағла евин арасы јүз метрдир.

Вурғунун јери дәјишмәклә сөзләр бир нитг һиссәсиндән дикәринә, бир чүмлә үзвүндән башгасына кечмиш олур. Демәли, вурғу мәна илә бәрабәр, сөзләрин грамматик формасыны дәјишир. Она көрә дә һәмин чүмләләр үзәриндә вурғунун јерини дәјишмәклә сөзләрин грамматик формача дәјишмәсини дә мүшәһидә едән шакирдләр вурғуја еһтијатла, һәссаслыгла јанашыр, өз нитғләриндә вурғулар үзәриндә чидди нәзарәт гојмағ вәрдишинә јијәләнирләр. Бүтүн бунларла јанашы, шакирдләр сөздә вурғунун јерини дәјишмәси илә онун кечичи характерини дә өјрәнирләр. Бу да чох вачибдир. Чүнки сөзләр донмуш галмыр, нитг ахынында мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул едир. Бу заман исә вурғу сөзә гошулан шәкилчинин үзәринә кечир. Белә мөгамларда вурғу гәбул етмәјән вә сөзүн әзүндән сонракы һиссәсинә вурғуну кечмәјә гојмајан шәкилчиләр һаггында шакирдләрә мәлумат вермәк олар. Она көрә дә морфолокијанын мувафиг мөвзуларында вурғу гәбул етмәјән шәкилчиләрдән бәһс етмәк лазымдыр. Хүсусилә јерли шәраитдә бу әһәмијәтлидир. Әкәр мүүллим оху, сөјлә, даныш кими сөзләрдә вурғунун сәһв вурулдуғуну мүшәһидә едирсә, онун ислаһына елә фе'л мөвзусунда да диггәти чәлб етмәлидир. Ејнилә мүхтәлиф нитг һиссәләринин гурулушуну кечәндә сөзә гошулан шәкилчиләрин вурғу илә әлагәсинә дә јер ајырмағ лазымдыр.

Мәктәблиләрин вурғу һаггында билик вә вәрдишләриндә кәсирләр чохдур. Буна көрә дә вурғу илә бағлы сәһвләри ислаһ етмәк ишиндә имканлардан истифадә етмәк зәруридир.

Биркә ахтарыш*

Т. ГУРЕВИЧ

(Минск, 20 № -ли мәктәб)

Бә'зән мәнән сорушурлар: «Илдән-илә, дәрсән-дәрсә ејни шеји тәкрат етмәк сизин үчүн чансыхычы дејилми?». Суал инчә бир күлүш доғурур: хејир, дәрс гаршысында мүүллим һәјәчаны илләрлә зәифләмир, јоха чыхмыр. Әлбәттә, онлардан биринин белә шакирдләримиз үчүн изсиз кечмәмәсинә наил олмағ о гәдәр дә асан дејилдир. Биз елә буна көрә дә өз фәнни-мизи имкан дахилиндә дәриндән дәрк етмәјә, мәктәбдә нумә-јәндәси олдугумуз елмин проблемләринә даими, сөнмәк бил-мәјән марағы горујуб сахламаға чалышырығ. Даим тәзәләнән нәзәри билик мүүллима елә тәфәккүр кенишлији верир ки, онсуз бу күн дәрси гурмағ олмаз.

25 илә јахындыр ки, мәктәбдә ишләјирәм. Мәнә һеч заман елә бир һиссә олмајыб ки, куја илдән-илә ејни шеји тәкрат едирәм. Бурада иш һеч дә онда дејилдир ки, програмлар дәјишир, тәдрис методлары тәкмилләшир. Һәјат бир јердә дајанмыр, биз өзүмүз дә дәјиширик. Јашшы өјрәнилмиш мөвзуда һәр дөфә јени проблемләр гаршыја чыхыр, јени дәринликләр ачылыр. Мәкәр «Современник»дәки тамашадан сонра Горкинин Лукасы мәним үчүн јенә әввәлки кими галмышдыр? Бјаликин Горки һаггындакы јени мөгаләсини охудугдан сонра бу сурәт барәдә јенидән дүшүнмәк лазым кәлмәмишдирми? «Вопросы литературы» журналы «Сон илләр әдәбијјатынын нишанәләри» мөвзусунда музакирә апарыр. Әлбәттә, онунчу синифдә мүасир нәср һаггында ичмалы башга чүр планлашдырачағам. Бәс пушкиншүнаслығын јени сәһифәләри, Достәјевски һаггында јени монографија? Бурада һансы «ејниликдән» сәһбәт кедә биләр!

Бир дә ки ахы бизим һәр дөфә јени көмәкчиләримиз—дәрсә јаратмагда бизә көмәк едәнләр—шакирдләримиз олур. Бә'зән белә олур: мүүллим материалы ајдын, һәвәслә, лап парлаг шәкилдә шәрһ едир, елә ки шакирдләрлә мүсәһибәјә кечир, дәрһал дарыхдырычы олур. Нәтичәдә—дәрсә јохдур.

Бир дөфә кәнч дил-әдәбијјат мүүллими е'тираф едәрәк мәнә деди: «Дәрсә өзүм данышмағы нечә дә сеvirәм, шакирдләримин чавабларыны динләдикдә исә әзаб чәкирәм».

* Мөгалә «Учителскаја газета»нын 11 сентјабр 1976-чы ил тарихли нөмрәсиндән тәрчүмә едилмишдир.

Онун бу сөзлөрүндө өзүнө ачыг-ајдын истейза вар иди. Бу да јахшыдыр ки, о өз чатышмазлыгыларыны баша дүшүр. Чүнки экер мүөллим чалб едөн анчаг фәннин өзүдүрсө, экер бизим сөзүмүзүн шакирдде нечө әкс-сәда доғурдуғу, онларын нә дүшүндүкләри, нә һисс етдикләри бизи марагландырмырса, демәли, биз һәлә мүөллим олмамышыг. Ја да мүөллимликлә видалашмышыг.

Ленинградлы бир дил-әдәбијјат мүөллиминин ашағыдакы фикри мәним чох хошума кәлиб: «Әввәлләр дәрседә мәни ән чох марагландыран әдәбијјат иди, инди исә ән марглысы шакирдләрди». Бу әсил мүөллим сөзүдүр. Әминәм ки, онун баш тутмајан дәрси јохдур, онун һәр бир дәрси мүөллимлә шакирдләрдин биркә јарадычылыгыдыр.

Биликләри мәнимсәмә просесини јарадычы етмәк чәтинди. Ахы бу биликләр артыг «бәшәријјәт тәрәфиндән јарадылмышыдыр». Дүзүнү дејәк ки, дәрсин бүтүн 45 дәгигәсинин һәр бир шакирд үчүн јарадычылыға, мүстәгил тәдгигата чеврилмәсинә наил олмаг һеч дә һәмишә мүмкүн дејилди. Лакин мәктәблиләрдин идрак фәалијјәтини максимал дәрәчәдә күчләндирмәк бизим әлимиздәди.

Бир дәфә алтынчы синиф шакирдләрдиндән бир дәрәсини әләвә мәшғәләјә сахламышдым. Онлардан икиси нөвбәтчилик етдији үчүн тапшырығы јеринә јетирмәјә бир аз кеч башлады. Бу заман мән ишини тез гуртармыш Андреј В.-дән јолдашларына көмәк көстәрмәји, баша дүшмәдикләрини онлара ајдынлашдырмағы хаһиш етдим. Оғлан һәвәслә разылашды. Мәәттәл галмышдым, о, Серјожа илә Мишанын тапшырығы шүүрлу сурәтдә јеринә јетирмәларинә наил олараг, өз «дәрсини» нечә ағыллы апармыш, ајдынлашдырылмамыш бир мәсәлә белә гојмамыш, сорушмуш, изаһ етмиш, јенидән сорғу апармышды. Ахы о һәм дә «ән јахшы» шакирд дејилди, «үч»лә охујурду.

Мән Андрејдән сорушанда ки, нијә өзү дәрседә пассивди, о, чаваб верди: «Мән бурада зәифлик көстәриб фикримини јайындыра билмәздим. Мән бүтүн вахт әрзиндә дүшүнмәли, чалышмалы идим ки, мәни баша дүшүңләр вә тапшырығы јеринә јетирсинләр. Дәрседә исә анчаг мән сөзүмә чавабдеһәм». Бу сөзләр мәни чох шеј һаггында дүшүнмәјә вадар етди. В. Тендрјаконун «Өтән күн ардынча» китабынын сәһифәләрини хатырладым. Орада дәрседә диалог һаггында һекајә вардыр. Һәр бир шакирд мүәјјән бир вахтда өз јолдашынын мүәллими олур. Дәрседә һәр шеј ора кәтириб чыхарылмалыдыр

ки, онларын һәр бириндән белә, сорушмаг мүмкүн олсун. «Сән тәкчә өз билијинә көрә дејил, һәм дә өз јолдашларынын билијинә көрә чавабдеһсан».

Етираф едим ки, кечән дәрс илиндә мән һәлә дәрседә «тәшкилати диалогдан» истифадә етмәк гәрарына кәлмишдим. Тәзә мәсәлә олдуғуна көрә буна өјрәнишмәмишдим. Әләвә мәшғәләләрдә исә бу һисс едиләчәк елә нәтичәләр верди ки, белә гәрара кәлдим: «тәлимин тәшкилинин бу формасы да мәктәбә јол тапмалыдыр».

Буна көрә дә јени дәрс или гаршысында ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвү М. Скаткиннин «Мүасир дәрс» («Учителскаја газета», 14 август, 1976-чы ил) адлы мәғаләсини бөјүк марагла охудум. Орада, хүсусилә дејилир ки, тәлимин фронтал вә фәрди формасыны групп формасы илә чүт-чүт вә манга илә үзви сурәтдә әләгәләндирмәк лазымдыр. Чүнки ушагларын гаршылыгы сурәтдә бир-бирини өјрәтмәси, шүбһәсиз, педагожи дәрәә маликди. Практик мүәллимләрдин өз ишләриндә һазырда тәтбиг етдикләри бу форма алим ахтарышлары илә нечә дә ејни сәсләнир вә ону тәсдиг едир.

...Белә дүшүнмәјә адәт етмишик: дәрси мүәллим апарыр. Бунун дүзкүнлүјүнә сөз ола билмәз: мүәллим дәрседә әсас сима олмуш вә әсас сима олараг да галыр, ишләрдин рәһбәри одур. Лакин дәрси һәм дә шакирдләр апарыр. Онларын өзләринин буну һисс етмәларинә дә чох вачибди. Ахы јенијетмәнин әсас вә мүәјјәнедичи нишанәси фәаллыгыдыр, јардычы, мүстәгил шәхсијјәт тәрбијә едәркән биз дә буну нәзәрә алмалыјыг.

Мәсәлән, алтынчы синифдә әдәбијјат дәрси кедир. Дәрслијин—мүнтәхәбатын тәгдим етдији тапшырыглардан бири беләди: «Некрасов «Мороз, Красны нос» шөемасында фәсилләрдин јерләшдирилмәсиндә вахт ардычыллыгыны нә үчүн позмушдур?». Суал мүрәккәбди, шакирдләр мүстәгил олараг дүзкүн чаваб тапа билмирләр. Нечә етмәли? Јадына салым? Өзүм чаваб верим? Јох, көмәк етмәјә чалышырам, лакин буну јаваш-јаваш едирәм. Синфә суал верирәм: Әкәр онлар кәндли аиләсиндәки дәһшәтли фәчиәдән бәһс едөн фәсли охумаса идиләр, Дарја вә Проклон хошбәхт күнләринин тәсвири ни нечә баша дүшәрдиләр? Фикрә тәкан верилмишди. Будур, сәбрсизликлә әлләр галхыр. Мәктәблиләрә елә кәлир ки, онлар лап әввәлдән белә дүшүнүрләриш: фәсилләрдин јерләшдирилмәсиндә вахт ардычыллыгынын позулмасы охучуја күчлү емоционал тәсир көстәрмәк үчүн јазычыја имкан вә-

рир. Игор К. муһакимә жүрүдәрәк дејир: «Фәсилләрин белә јерләшдирилмәси поеманы даһа јығчам, лаконик едир. Һади-сәләрин ардычыл верилмәси даһа узун тәсвирләр тәләб едәри».

Фе'ли сифәтли чүмләләрин ишләдилмәсинә јени тә'риф верән Андреј Б-нин тапынтысы барәдә олдуғу кими, алтынчы синиф шакирднин бу дәгиг мушаһидәсини паралел синифләрдә данышмаға тәләсмирәм. Белә кичик ушаг тапынтылары мүәллимдә разылыг доғурут, она севинч бәхш едир.

Јухары синифләрдә дәрси бә'зән елә гурурам ки, шакирдләр мәним «бәрабәр һүгүглу» көмәкчиләрим олурлар. Биз дәрсин планыны әввәлчәдән мүәјјәнләшдириб гејд едирик, бир сыра мәсәләләрин ајдынлашдырылмасыны синиф өз үзәринә көтүрүр. Јухары синиф шакирдләринин тәкчә өз араларында дејил, һәтта өз мүәллимләри, устадлары илә санки јарадычылыг јарышы кедән дәрсләри мән чох севирәм. Мәсәлән, Михаил Светлова һәср едилмиш дәрседә онунчу синиф шакирди Ира П. вердији мә'луматы елә гурду ки, мәним чыхышыма әсаслы әләвәләр етди. Мән буну өзүмүн педагожи гәләбәләримдән бири һесаб етдим.

Ајдындыр ки, дәрсләр һәр күн белә ола билмәз, ондан тез-тез истифадә етмәк олмаз. Лакин онлар зәруридир, чүнки тәдрис әмәјинин дәјәрини галдырыр, онун јарадычы характерини көстәрир.

Бир дәфә мән алтынчы синифдә валидејнләрлә шакирдләрин бирликдә јығынчағыны кечирирдим. Алты ади мәктәб күнүнүн алты дәрсини «демишләр»: рус дили, чәбр, тарих, физика, франсыз дили, рус әдәбијјаты. Рита Е. јазы тахтасында инамла график гурут, мәсәләнин һәллини изаһ едир. Ону Ира П. әвәз едир. Өз динләјичиләринә фе'ли сифәти бачарыгла ајдынлашдырыр. Валидејнләр ушаглары диггәтлә динләдиләр. Соңра исә онлар чыхыш етдиләр. Онлардан бири деди: «Мән инди баша дүшдүм ки, охумаг, тәһсил алмаг нә гәдәр бөјүк әмәк тәләб едир».

Бәли, ади мәктәб дәрсләри кәркин әмәк тәләб едир. Һәм мүәллимдән, һәм дә шакирддән.

...Зәнк вурулур. Биз синфә тәләсирик. Бир ан ајаг сахлајырыг. Дүшүнүрүк. Орада, бу гапынын архасында дәрс јаратмаға башлајачағыг. Шакирдләримиз үчүн. Онларла бирликдә.

МӘЧАЗЛАР ВӘ ОНЛАРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҲАГГЫНДА

Вәлијјәддин ӘЛИЈЕВ
(Нахчыван, 5 №-ли мәктәб)

IV—VII синифләрдән фәргли олараг VIII—X синифләрдә әдәбијјат курсу даһа мүрәккәб әдәби һадисәләри әһатә едир. Бурада шакирдләр бәдии әдәбијјаты чәмијјәтин инкишафы илә вәһдәтдә, јени естетик кејфијјәтләрлә бағлы шәкилдә, ән јахшы әдәби нүмунәләр әсасында тәрбијәләнир, формалашырлар. Бу бахымдан әдәбијјат нәзәријјәсиндә верилән мә'луматларын үмумиләшдирилиб систем һалына салынмасынын бәдии әсәрин дәрк едилмәсиндә ролу бөјүкдүр. IV синифдән башлајараг әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән мә'луматларын (епитет, метонимија вә с.) јухары синифләрдә дәринләшдирилмәси вә систем һалында мәннимсәнилән билијә чеврилмәси мүһүм тәләбләрдәндир.

Мә'лумдур ки, мәчази мә'нада сөzlәр тәкчә әшја, һадисә вә һәрәкәти адландырмыр, һәм дә онлары тәсвир едир. Одур ки мәчазлар да бәдии тәфәккүрүн мәһсулу олан бәдии тәсвир васитәсидир. Образлы тәфәккүрүн бәдии ифадә васитәләри олан тәшбиһ, епитет, метафора, метонимија, мүбалиғә, рәмз вә с. мәчазлар системи илә мүтәфәккир шаир Нәсими бәдии үслубијјатымызын әсасыны гојмушдур.

Тәшбиһ. Тәшбиһ поэзијаңызда ән чох ишләнән бәдии тәсвир васитәсидир. Тәшбиһ мүгајисә, тутушдурма, охшатма јолу илә јарадылыр. Мәсәлән:

Рухун шәм'и-фәрагиндән көнүл пәрванә тәк јаныр,
Бәдәл гыл вәслү һичрани, һасудин жүрәкин јандыр.

Епитет. Епитет олан сөз өз әләмәт вә кејфијјәтини тәјјин етдији сөзүн үзәринә көчүрүр, ону тәсәввүрдә чанландырдыр, образлылығы, емоционаллығы артырыр.

«Китаби Дәдә-Горгуд» дастанында епитетин көзәл нүмунәләрини көрүрүк. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунда ашағыдакы епитетләрә диггәт едәк: «Доғуз гара көзлү, хуб үзлү, сачы ардына өрүлү, көјсү гызыл дүјмәли, әллә-

ри биләјиндән хыналы, бармаглары никарлы мәнбуб кафир
гызлары Галын Оғуз бәјләринә сығараг сүрүб ичәрләрди»...

Фүзули поезијасында да епитетләр жүксәк сәнәткарлыгла
ишләдилмишдир:

Шәби-һичран јанар чаным, төкәр ган чешми-кирјаным,
Ојадар хәлги әфганым, гара бәхтим ојанмазмы?—

дејән Фүзули бир бейтдә жүксәк ешг тәрәннүм едир: «**Шәби-
һичран**» (ајрылыг кечәси), «**чешми-кирјаным**» (ағлар көз),
«**әфган**» (фәрјад), «**гара бәхт**» кими дөрд епитет ишләтмиш-
дир.

Беләликлә, IV синифдән башлајараг, бәдди дил васитәси
кими өјрәдилән епитетләр сонракы синифләрдә тәкрарланыр,
VIII синифдә үмумиләшдирилир, IX—X синифләрдә исә јери
кәлдикчә (синифдә, факултатив дәрнәк мәшғәләләриндә)
бәдди әсәрләрин тәһлили илә верилән билик кими бир даһа
дәринләшдирилир.

Метафора бир һадисә вә әшјанын әламәт вә кејфијјәтлә-
ри объектив охшарлыгла башгасынын үзәринә көчүрүлмәклә
алынан мәчәзә дејилир.

Метафора тәсвир олуан объектин дахили аләмине ачмаг-
да, һадисәләрин кејфијјәтини тәсирли ифадә етмәкдә гүввәт-
ли тәсвир васитәсидир.

Нәсими, Фүзули, Вагиф вә башга классикләримизин әсәр-
ләри, халг јарадычылыгы метафораларла зәнкиндр.

Нәсими ше'ри тәбиәт һадисәләри, күл-чичәк вә әтријјат,
мүхтәлиф һејван вә гуш, гижмәтли гаш-даш адлары илә ифадә
олуан метафораларла зәнкиндр. Мәсәлән:

Шәм'ә бәнзәтдиләр гара сачын,
Аризин нурина сәһәр дедиләр—

бейтиндә «сәһәр» тәбиәт һадисәси ады илә ифадә едилән мета-
форадыр.

Халг шаири Сәмәд Вурғунун «Муған» поемасында да биз
метафоранын чох камил, орижинал нүмунәләрини көрүрүк.
Шаир:

Инсан әлләрини дудугча торпаг,
Көз ачыр, хәстәтәк күлүмсәјәрәк,—

мисраларында инсанын гүдрәтли әлләринин торпага шәфа
вердијини, онун «**көз ачыб хәстәтәк күлүмсәдијини**» бәдди

шәкилдә мә'наландырмыш вә метафоранын көзәл нүмунәсини
јаратмышдыр.

Мүбалиғә. Һәр һансы бир варлығы, һадисәни һәддиндән
артыг шиширдилмиш, бөјүдүлмүш һалда ифадә едән мәчәз
мүбалиғә (һипербола) адланыр.

Мүбалиғә тәмсил вә дастанларымызда, хүсусән гәһрә-
манлыг дастанларында тәсвир васитәси кими даһа чох ишлә-
нән мәчәздыр.

Фүзули әсәрләри дә мүбалиғә илә зәнкиндр. Шаирин
сөз рәдифли гәзәлиндә охујуруг:

Хазини-кәнчинеји-әсрардыр һәрдем чәкәр
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.

Көрүндүјү кими, бөјүк шаир бурада сөзү сирләр хәзинә-
синин хәзинәдары, мин-мин сирләрин көвһәри дәрәчәсиндә
шиширдәрәк мүбалиғә јарадыр.

Тәзад бәдди дилдә образлылыг вә емосионаллыг јарадан,
бир-биринә зидд фикир ифадә едән мәчәз нөвүдүр.

Һеч бир күн олмаз кечәсиз,
Һеч бир фәрәһ олмаз гәмсиз—

дејән Нәсими «**күн олмаз кечәсиз**», «**фәрәһ гәмсиз**» сөзләри
илә гүввәтли тәзад јарадараг, инсанлара никбин вә мүбариз
олмағы төвсијә етмишдир.

Тәчәссүм башга мәчәз нөвләри кими, поезијада фикрин
охучуја даһа чанлы вә тәсирли чатдырылмасы үчүн мүһүм ва-
ситәдир. Поетикада тәчәссүмлә јарадылмыш сурәтә әллего-
рик сурәт дә дејилир. Анчаг аллегория тәчәссүм дејил. Рус
алими Л. В. Шепилованын дедији кими, о, хүсуси композисија-
да дүзәлдилмиш метафорик мәчәз олмагла, мүгајисә вә бәп-
зәтмә илә јараныр. Лакин тәчәссүмсүз аллегория јаранмаз.

Тәчәссүм тәзадлы шәкилдә даһа парлаг тәсәввүр јарадыр:

Кирпикин шөвг охуну бағрыма, еј чан уралы,
Јүрәкимдән көзүмә һәр дәм ахан ган, бәрү кәл—

дејән Нәсими көзәлин кирпијини тәчәссүмлә ашигин чаныны
алан әләт кими образлы тәсвир едир. Билирик ки, ох адамын
гәлбиндән кечәрсә, онун ганыны ахыдар вә мәнв едәр. Одур
ки, ше'рдә кирпијин ох кими шөвглә ашигин үрәјиндән кечиб

онун ганыны көзләринә ахытмасы мубалиғәли шәкилдә тәчәс-сүм етдирилир ки, бурада бир инамсызлыг һисс олунмур.

Литота поезијада кичилтмә вә әзизләмә мә'насыны ифадә едән мәчаздыр. Мәсәлән, «Короғлу» дастанында кечәл Һәмзә Гыраты апардыгдан сонра дәјирманда наәлач галан Короғлу дејир:

Чүнки олдун дәјирманчы
Чағыр кәлсин дән, Короғлу.

Бурада једди мин једди јүз јетмиш дәлинин сәркәрдәсн олан Короғлунун өзүнү ади бир дәјирманчы адландырмасы литотадыр. Короғлу литота васитәсилә өзүнүн кечәл Һәмзәнин кәләкләринә алдандығыны ифадә етмишидр.

«Видадинин Вагифлә дејишмәсин»дә дә биз литотанын көзәл нүмунәсини көрүрүк:

Оғлан, сән ушагсан, чавансан һәлә,
Јеничә чисминә дүшүб вәлвәлә...

Бүтүн башга мәчазлар кими, тәкрир дә сөзүн, фикрин гүввәтли дејилмәсинә көмәк едир. Мисра, бејт вә с. тәкрарланан, нәзәрә чарпдырылан поетик сөзләр тәкрир адланыр. Мәсәлән: «Короғлу» дастанында Короғлу дәлиләрини дејүшә сәсләјәрәк дејир:

Һојду, дәлиләрим, һојду,
Јеријин мејдан үстүнә!
Һавадакы шаһин кими
Төкүлүн ал-ган үстүнә!

Бурада «Һојду» сөзләри тәкрирдир. Чүнки о һәм ше'рдә аһәнкин, һәм дә дејүшә чағырышын гүввәтләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Биз С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт» адлы ше'риндә охујуруг:

Иттифаг ејлә дуест илә һәр ан,
Иттифаг илә өмр олур асан...
Иттифаг ејләјәндә беш бармаг
Хејли асандыр бир иши тутмаг...
Јохдур еј сәрвәрим, тәк әлдә сәда,
Иттифаг иләдир сүруру сәфа.

Бурада дөрд дәфә тәкрар олуан «иттифаг» сөзү фикрин даһа долғун чыхмасы илә ишләдилән тәкрирдир.

Метонимија јунан сөзү олуб «аддәјишмә» мә'насында иш-ләнир. Метафорада бир бәнзәјиш вә охшарлыгла һадисәләр гаршылашдырылырса, метонимијада бу бәнзәтмә бир-бири илә әлағәдар олан варлыг вә һадисәнин ад дәјишмәси илә дүзәлир. Метонимија әсасән охшарлыға көрә дејил, мәкан вә заман әлағәси әсасында бир адын башга бир әшја вә ја һадисә үзәринә көчүрүлмәси јолу илә мәчазиләшир.

Демәли, метафора бәнзәдилмә, мугәјисә илә дүзәлән, метонимија исә гыса тәсвирлә јаранан мәчаздыр. Бир мисал кәс-тәрәк:

Фуладә саташды сәнки-харә,
Од дүшдү гәрарү ихтијарә.
Бир саза дүзүлдү ол ики тар,
Кәрм олду рәвачи-налеји-зар.

(Фүзули)

Бу ше'рдә ишләдилән «Бир саза дүзүлдү ол ики тар» ифадәси метонимијадыр. Шаир бурада Мәчнунун Лејлијә раст кәлмәсини фуладын (поладын) санки харә (чахмаг дашына) дәјдикдә гығылчымы төрәтмәси илә әвәз едәрәк, ики севкилинин ешг оду илә аловланыб јандығыны, «бир саза дүзүлдү ол ики тар» кими «налеји-зар» етдијини метонимија васитәсилә тәчәссүм етдирмишидр.

Ејһам (перифраз) мүәјјән бир әшја вә һадисә һаггында долајысы илә, демәк, үстүөртүлү шәкилдә ишарә етмәклә чанлы тәсәввүр јарадаң мәчаз нөвүдүр.

Мүасир поезијада да ејһамын көзәл нүмунәләри јара-дылмышдыр. Халг шаири С. Вурғунун «26-лар» поемасында охујуруг:

Сәмти дәјишмишидр әсән рузкарын,
Сабаһ матәмидир комиссарларын,
Онлар бир фәнд илә кечмишидр әлә,
Гафгазын гарталы Шаумјан белә...

Инкилис кенералынын дилиндән белә дејилмиш һәммин парча-дакы «әсән рузкарын» ифадәси харичи мудахиләјә, әксингилә-би гүввәләрә ишарәдир. Шаир «әсән рузкар» ејһамы вәситә-силә харичи вә дахили дүшмәнләрин иддиаларыны, чиркин әмәлләрини реал шәкилдә вермишидр.

4. Сифарийш 5733.

Рәмз (символ) јуанча «элагә, ишарә» мә'насыны ифадә едир. Инчәсанәтдә, о чүмләдән бәдии әдәбијатда эшја вә ја һадисәнин үмумиләшмиш, фәргли, образлы вә тә'сирли ифадә едән бәдии тәсвир васитәләриндән олан рәмзләрдән классик поезијамызда даһа чох истифадә олунмушдур. Ә. Хаганинин «Мәдаин хәрәбәләри» ше'риндән бир бејти нәзәрдән кечирәк.

Һәр бүлбүлү бир бајгуш, һәр нәғмәни бир нөвһә
Изләр бу чаһан ичрә, олма буна кәл һејран!

Бурада бүлбүл ашиглик, бајгуш исә бәдхәһлыг рәмзидир. Шаир рәмздән истифадә едәрәк инсанлары дүнјаны дәрк етмәјә, бир-бири илә мөһрибан доланмаға чағырмышдыр.

Синекдоха сөзүн гә'сир гүввәсини артырмаг үчүн ишләдилән мөчаз нөвүдүр. Бир варлығын күлл илә һиссәсини вә ја чүз'и (һиссәси) илә бүтөв һалыны, ја да чинси илә нөвүңү вә ја әксинә, фәрз етдирән мөчазии сөз синекдоха адланыр. Демәли, синекдоха сөзүн хәјалән вә фәрз етдирилмәси илә дүзәлән мөчаздыр. Нәсимии ше'ри синекдоха илә зәнкинدير.

Билмәзәм зүлфүңүдүр һәр тарәсин дам ејләјән,
Јохса, чанә гәсд едән ја көзмүдүр, ја гашиләр.
Чүнки Мәчһунам верирәм һали-Мәчһундан хәбәр
Шол сәбәбдән ким, онуңла оямушүз адашиләр—

дејән шаир зүлф, көз, гаш кими чүз'иләри тәчәссүмлә көзәли фәрз етдирил—синекдоха јарадыр. Чүнки нә көз, нә дә гаш гәсд едә билмәз. Белә ифадәләр күлл һалында севкилини јада салыр, ашигин чанына гәсд едән көзәл олдуғу синекдоха шәклиндә ајдынлашыр. Икинчи бејтдә исә «һали-Мәчһундан хәбәр верирәм», «ашиглә оямушүз адашиләр» синекдохалары илә мәнәббәт дәли-диванәси олан ашиг фәрз етдирилир.

Оксиморон јуанча «ағлабатан», «јериндә дејилән» мә'насыны билдирән мөчаздыр. Оксиморон әсасән антонимләрлә дүзәлән вә чох вахт кинајә чаларлы олан бәдии тәсвир васитәсидир.

Мөчазлар системинин поезијада классик нүмунәләрини јарадан Нәсимии «Кимин вар?» рәдифли гәзәлиндә «вар десән, јог демәзәм» тәзадлы ифадәсиндә «вар-јох» антонимини оксиморон чаларында ашигин севкилијә сонсуз мәнәббәтинин тәсвири кими ишләдилир:

Аләмдә бу күн сәнчәлијин јар, кимин вар?
Кәр вар десән, јог демәзәм, вар кимин вар?

Мөчазлары илә диггәти чөлб едән Вағифин «Бах» гәзәлиндә охујуруг:

Әһли зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкмү адил, падшаһи-гадирү гәһһарә бах!
Сүбһ сөндү шәб ки, хәлгә гиблә иди бир чыраг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки идбара бах!

Бурада «һөкмү адил», «падишаһи-гадирү гәһһарә бах!» вә «кечәки игбалы көр, күндүздәки идбарә бах!» оксиморонлары илә зүлмкар Гачарын өлдүрүлмәсинин һагг, әдаләт наминә ағлабатан һәрәкәт олдуғу образлы шәкилдә ифадә едилмишдир.

Евфемизм «нәзакәтли данышырам» мә'насында, кобуд, гејри мәғбул сөзләрин инчә вә јумшаг ифадәләрлә әвәзләнмәси нәтичәсиндә јаранан мөчаздыр.

Азәрбајҗан дилини классик поезија дилинә јүксәлтмиш Нәсимии јасаг вә кобуд сөзләри бә'зән жаргон сөзлә, бә'зән башга дилдән алынма сөзлә әвәзләмәдә нәзакәтли, јумшаг вә инчә евфемизм шәклиндә ишләдир. Мәсәлән:

Һәр биһүнәр әнсабилә мәнсублары тутду,
Саһиб һүнәрә мәнсәбү вадар булунмаз—

дејән шаир феодал өзбашыналығы заманында инсафсыз мәнсәб саһибләрини тәңгид атәшинә тутур, лакин онлары «биһүнәр» евфемизми илә әдәби дил нормаларына ујғун ифша сөзләри илә дамғалајыр.

Фүзули дә өз әсәрләриндә евфемизмдән бөјүк усталыгта истифадә етмишдир:

Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар,
Эш'ар булуб кәсади базар.
Ол рүтбәдә гәдри-нәзмдир дун
Ким, күфр охунур Кәлами-мөвзун.

Бүтүн бунлары ше'р дилимизин бәдии хүсусијәтләринин тәдриси просесиндә, факултатив мәшғәләрдә нәзәрә алмаг, јәгин ки, фајдалы олар.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТТВ-НИН ТӘТБИГИ ИЛӘ ШАКИРДЛӘРДӘ ИДРАК ПРОСЕСИНИН ФӘАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Нәриман ОРУЧӘЛИЈЕВ

(J. Мәммәдәлијев ад. НПИ)

Мүасир дөврдә тәлимдин актуал проблемләриндән бири дә ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә шакирдләрин идрак проселәринин фәаллашдырылмасыдыр. Бу проселәри фәаллашдырмаг мәгсәдилә мәктәбләримиздә мүхтәлиф үсул вә пријомлардан сәјлә истифадә едилір.

Тәлим просесиндә шакирдләрин идрак проселәринин фәаллашдырмагда мүасир техники-тәлим васитәләрининдә (ТТВ) психоложи вә дидактик имканлары бөјүкдүр. Белә васитәләр—магнитофон вә граммофон јазылары, экран васитәләри (диапозитивләр; епифилмләр; диафилмләр; тәдрис, сәнәдли. елми-күтләви вә бәдии филмләр; радио вә теле-визија верилишләри; мәктәб радио говшағы) мүаллимдин вә шакирдин тәлим әмәјини хејли јүнкүлләшдирир, дәркетмәдә мүһүм рол ојнајан диггәт, гаврајыш, тәфәккүр вә һафизә ки-ми идрак проселәринин фәаллашдырыр.

Апарылан тәдгигатлардан мәлум олмушдур ки, биз өз тәфәккүр чиназымыздан, кејимимиздән там күчү илә истифадә етмирик. Көркәмли профессор Н. Јефремов гејд едир ки, әкәр биз бејнимизи малик олдуғу имканын јарысы гәдәр ишләмәјә вадар едә билсәк, онда һеч бир чәтинлик чәк-мәдән 40-а гәдәр дил өјрәнәрик, онларла али мәктәб курсу кечә биләрик вә Бөјүк Совет Енцклопедијасыны башдан-ајаға јадда сахлаја биләрик.

Көрүндүјү ки, тәлим шәраити нә гәдәр әлверишли оларса, тәлимдин үсул вә пријомлары нә гәдәр тәкмилләш-сәрсә, онда тәлимдин еффеktivлији дә бир о гәдәр јүксәләр. ТТВ дәрсин психоложи чәһәтдән тамлығыны тәмин едир. Бејнин потенциал күчүнү ишә салыр вә беләликлә, тәлим просесини оптималлашдырыр, аз вахт әрзиндә шакирдләрә даһа чох информасија вермәк үчүн объектив имкан јарадыр.

Инди ТТВ-дән истифадә етмәклә ајры-ајры идрак проселәринин нечә фәаллашдығыны нәзәрдән кечирәк.

Диггәтин фәаллашдырылмасы. Мәлумдур ки, диггәт инсанын бүтүн фәалијјәти просесиндә мүстәсна әһ-

мијјәтә маликдир. Бу бахымдан тәлим просесиндә дә диг-гәтин ролу бөјүкдүр. Мәһһур рус педагогу К. Д. Ушински тәлим просесиндә диггәтин ролундан данышаркән демиш-дир: «Диггәт руһумузун елә бир јекәнә гапысыдыр ки шү-урумизда олан һәр бир шеј мүтләг бурадан кечир; демәли, тәлимдин һеч бир кәлмәси бу гапыдан кечмәдән ушағын ру-һуна дахил ола билмәз. Ајдын мәсәләдир ки, ушағы бу га-пыны ачыг сахламаға алышдырмаг биринчи дәрәчәли әһ-мијјәтли бир ишдир. Тәлимдин бүтүн мүвәффәгијјәти буна наил олмаг үзәриндә гурулур».

ТТВ-нин һәр бир нөвү тәлим просесиндә шакирдин «диггәт гапысыны» ачыг сахламаг үчүн объектив имкан вә шәраит јарадыр. Тәлим просесиндә ејни вахтда шакирдә бир нечә гычыгландырычы тәсир едә биләр; бу заман психи фәалијјәти үстүн гычыгландырычыја јөнәлир вә онун үзәриндә мәркәзләшир. Әкәр ејни вахтда бир нечә гычыг-ландырычы тәсир едирсә, бөјүк јарымкүрәләр габығында бир нечә ојанма әмәлә кәлә билир. Бу заман үстүн гычыг-ландырычынын (доминант гычыгландырычы) тәсири илә башга гычыгландырычыларын тәсири зәифләјир, диггәт үстүн гычыгландырычыја јөнәлир вә беләликлә, үстүн гычығы тәрә-дән объект ајдын гавранылыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, ТТВ-дән истифадә едилдикдә шакирдләрә тәсир едән әсас тә-лим объектләринин гычыгландырма тәсири артыр вә ша-кирдләрин психи фәалијјәти ләзими объектә асанлыгла јөнә-лир.

Апарылан експеримент вә мүшаһидәләр заманы ашкар едилмишдир ки, экран васитәләри тәлим просесиндә ша-кирдләрин һәм ихтијари, һәм дә гејри-ихтијари диггәгини тәмин етмәклә бәрабәр, диггәтин һәчминин, пайланмасыны, давамлығыны да хејли артырыр, тәрәддүдүн вә јайынма-нын гаршысыны алыр.

Биз Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәби-нин IX синфиндә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедија-сы тәдрис олунаркән рәссам И. Нәчәфгулунын әсәрә чәкдији шәкилләрдән һазырланмыш епифилмдән истифадә етдик. Шакирдләрин идрак фәалијјәтини фәаллашдырмаг мәгсә-дилә епифилми әввәлчәдән һазырладығымыз магнитофон јазысы илә сәсләндирдик.

Епифилмин биринчи кадры белә иди: «Һачы дүкәнда отуруб малынын сатылмадығындан шикајәтләнир. Молла

Худаверди бир элинде гур'ан о бири элинде исә тәсбей дукана јахынлашыр. Молла билдирир ки, о. һачынын ата-сына куја гур'ан охумушдур. Она көрә моллаја бир аббасы пул вермәлидир.

Кадр экранда көрүнән кими, граммофон ишә салыныр. Шакирдләр Худаверди илә һачы Гаранын диалогуну динләјирләр. һеч бир сәј көстөрмәдән шакирдләрин диггәти гејри-ихтијари олараг экрана јөнәлир. һәр кадры дәјишәркән граммофон дајандырылыр; шакирдләрин диггәтини истигамәтләндирмәк үчүн репликалар вә изаһатлар верилирди. Епифилмин нүмајиши 15 дәгигә давам едир.

Гаврајышын фәаллашдырылмасы. Тәлим просесиндә гаврајышын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Мадди аләмин чисим вә һадисәләрини, еләчә дә тәлим материалыны гаврамадан онлар һаггында билик газанмаг мүмкүн дејил. Гавраманы асанлашдырмаг вә сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн әјаниликдән кениш истифадә олунур. Ј. А. Коменски әјанилик принципини «гызыл гајда» адландырмашдыр.

Гаврајыш просесиндә әјанилијин әһәмијјәтиндән данышаркән исә К. Д. Ушински белә демишдир: «Ушагыи тәбиәти ајдын бир сурәтдә әјанилик тәләб едир. Ушаға она мәлум олмајан беш кәлмә сөз өјрәтмәјә чалышын, о бунларын үзәриндә узун мүддәт әбәс јерә әзаб чәкәчәкдир. Лакин бу чүр ијirmi кәлмәни шәкилләрлә әлагәләндирип, ушаг бунлары чох асанлыгла мәнимсәјәчәкдир. Сиз ушаға садә бир фикир изаһ едирсиниз, о сизи анламыр; һәмнин ушаға мүрәккәб бир шәкли изаһ един, о сизи чох тез анлајар».

Гејд етдијимиз бу гијмәтли фикирләр ән'әнәви әјани васитәләр һаггында дејилмишдир. Әјанилијин инкишаф етмиш мүасир формасынын—ТТВ-нин дидактик имканлары даһа бөјүкдүр. Дүздүр, һәр чүр әјани вәсаит тәлим просесиндә гаврајышы фәаллашдырыр, лакин һеч бир әјани вәсаит экран васитәләри гәдәр дидактик вә психоложи имкана малик дејил. Чүнки экран васитәләри, хүсусән динамик экран васитәләрин мадди аләмин көз илә көрүнә билмәјән, сөзлә тәсвир олунмајан вә әл чатмајан объектләрини шакирдләрин көзү гаршысында чанландырмагла гаврајыш просесини һәм асанлашдырыр, һәм дә фәаллашдырыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә сәсли экран васитәләриндән истифадә едилдикдә шакирдләр әдәби гәһрәманларын сөзлә тәсвир олуна билмәјән характер хүсусијјәтләрини визуал

мүшаһидә јолу илә гавраја билирләр. Буну нәзәрә алараг Нахчыван шәһәриндәки 9 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ш. Аллахвердијев, 6 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Т. Әлијев вә Нахчыван рајонундакы Дидивар кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими И. Шүкүров сәсиз экран васитәләрини магнитофон јазылары, бә'ән дә граммофон јазылары илә сәсләндирәрәк истифадә едирләр.

Экран васитәләри, хүсусилә сәсли динамик экран васитәләри чисмин мәкан хүсусијјәтләрини, јәни бөјүклүјүнү, формасыны, мәсафәнин фазадакы вәзијјәтини гаврамагда да мүһүм рол ојнајыр.

Тәфәккүр просесинин фәаллашдырылмасы. Тәлим просесиндә тәфәккүрүн ролу хүсусилә бөјүкдүр. Шакирдләр тәфәккүрүн сәјәсиндә мадди аләми даһа дәриндән, там вә дәгиг формада дәрк едирләр. Онлар тәфәккүрүн көмәјилә билаваситә гавранылмасы мүмкүн олмајан чисим вә һадисәләри дә гаврајырлар. Тәфәккүрүн мәнбәји дујғу вә гаврајышын вердији материаллар олмадан тәфәккүр фәалијјәти дә мүмкүн дејил. Лакин тәфәккүр дујғу вә гаврајыша нисбәтән даһа мүрәккәб просесдир. Чүнки тәфәккүр просесиндә шакирдләр чисим вә һадисәләри садәчә олараг гаврамагла кифәјәтләнмир, онларын маһијјәтини, араларында олан әлагә вә асылылыглары үмумиләшдирилмиш вә васитәли дәрк едирләр.

Мүасир ТТВ, хүсусән экран васитәләри ән мүрәккәб һәјат шәраитини синифдә шакирдләрин көзү гаршысында әкс етдирмәклә, дујғу вә гаврајышы сүр'әтләндирир, асанлашдырыр, һәм дә шакирдләрин идрәк марагларыны артырыр. Бунун әсасында исә шакирдләр асанлыгла идрәк объекти үзәриндә фикри әмәлијјатлар: тәһлил (анализ), тәркиб (синтез), мүгајисә, үмумиләшдирмә вә мүчәррәдләшдирмә әмәлијјатлары апара билирләр. Бу бахымдан динамик экран васитәләринин дидактик имканы хүсусилә бөјүкдүр. Чүнки бу вәсаит чисим вә һадисәләри һәрәкәтдә вә инкишафда нүмајиш етдирир. Бу заман шакирд чисим вә һадисәнин ајры-ајры һиссәләринин, онлар арасындакы әлагә вә асылылыглары һәм визуал каналла, һәм дә акустик каналла мүшаһидә едәрәк, мүхтәлиф фикри әмәлијјатлар апарыр, дүрүст елми әгли нәтичәләр чыхарыр.

Ону да гејд едәк ки, статик экран васитәләринин дә өзүнәмәхсус дидактик үстүнлүкләри вардыр. Статик экран

васитэлэри тәлим просесиндә проблем шәраит јаратмаг вә әсаслы мұгајисәләр апармаг үчүн чох әлверишли имканлар јарадыр, мұәллимин дидактик имканларыны артырыр, дәрсин психоложи чәһәтдән тамлығыны тәмин едир.

Нахчыван рајонундакы Дидивар кәнд орта мәктәбинин әдәбијат мұәллими И. Шүкүров Х синифдә Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәрини тәһлил едәркән һазырладығы епифилмдән истифадә етди. Епифилмин бир кадрында әсәрин идеясы илә бағлы олан «Ики дүшмән үз-үзә» сәһнәси тәсвир олуурду. Синифдә проблем шәраити јаратмаг үчүн кадрын алтында белә бир титр верилмишдир:

А кедә, белә көрүрәм сән дә елә мәним кими ағылдан касыбсан. Гарабағда кимләрдәнсэн?

— Сән кими таныјырсан?

Кадр экранда әкс олуундугда мұәллим шакирдләрә мұрачият етди:

— Ким дејәр, бу кадр «1905-чи илдә» әсәринин һансы сәһнәсиндәндир?

Шакирдләр әсәрдән өјрәндикләри билекләрә әсаслана раг кадры дәриндән мұшаһидә едәрәк сурәтләрин харичи көркәминдән, кејиминдән, мимикасындан, пантомимикасындан вә кадрын алтында верилмиш диалогдан мұәјјән етдиләр ки, бу кадр Имамверди илә Аллаһвердинин күчәдә атышмасыны тәсвир едән «ики дүшмән үз-үзә» сәһнәсидир. Бу бахымдан епифилмләрдән, диапозитивләрдән вә диафилмләрдән ара-бир лал кадрларын (алтында титр олмајан кадрларын) верилмәси дә мәгсәдә мұвафигдир. Чүнки лал кадрлар шакирдләри тәһрик едир ки, һәр шеји өзләри дүшүнсүн, ахтарсын вә тапсынлар.

Гејд етдик ки, статик экран васитәләри мұгајисә кими, мұһүм тәфәккүр әмәлијјаты үчүн дә әлверишли шәраит јарадыр. Көркәмли педагог В. П. Вахтеров «Тәлимдә әјани үсул» адлы китабында мұгајисәдән данышаркән гејд едир ки, мұгајисә объектини ејни заманда вә ја бир-биринин ардынча тәгдим етмәјин әһәмијјәти чох бөјүкдүр. О, тәдгигатында белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, мұгајисә объектләри арасында фәсилә чох оларса, биринчи объектдән алынган тәдгигат һәртәрәfli јадда галмаја билир вә шакирд тәләб олуан мұгајисәни апармагда чәтинлик чәкир.

Бу бахымдан да статик экран васитәләринин имканы бөјүкдүр. Мұәллим истидији фәсиләләрлә мұгајисә олуан объектләри бир-биринин ардынча нұмајиш етирә биләр.

Бундан башга, мұгајисә мәгсәди илә гоша монтаж едилмиш кадрлар да һазырланыр. Белә кадрларда шакирд мұгајисә объектини ејни вахтда экранда јанашы мұшаһидә едир. Бу заман мұәллим кадры истидији гәдәр экранда сахлајыр, шакирдләр мұгајисә объектләрини ејни заманда дәриндән мұшаһидә едәрәк, онларын нәинки асан нәзәрә чарпан үмуми вә фәрди чәһәтләрини, һәтта чәтин сезилән охшар вә фәргли чәһәтләрини мұәјјәнләшдирә билирләр.

Нахчыван шәһәриндәки 6 нөмрәли мәктәбин мұәллими Н. Әлијев Х синифдә Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндәки сурәтләри сәчијјәләндирәркән һазырладығы епифилмдән истифадә етди. Епифилмин бир кадрында Алмазла Мирзә Сәмәндәрин сәһнә портрети монтаж едилмишдир. Шакирдләр ејни вахтда ики мұәллим сурәтини мұшаһидә едәрәк мұгајисәләр апарырлар, чох дүрүст вә әгли нәтичәләр чыхарырлар.

Һ а ф и з ә н и н ф э а л л а ш м а с ы. Мәлүмдүр ки, тәлим просесиндә һафизәнин дә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Чүнки биз өјрәндијимиз чисим вә һадисәләри, тәлим материалыны бејнимиздә нәгшләндирмәсәк, һифз етмәсәк, сонрадан онлары јадымыза салыб таныја билмәрик.

Тәчрүбәдән мәлүм олур ки, тәлим просесиндә ТТВ-дән истифадә едилдикдә нәгшләндирмә—өјрәнмә, һифзетмә—јаддасахлама, таныма вә јада салма кими әсас һафизә просесләри фәаллашыр, унутманын исә гаршысы алыныр. Тәлим просесиндә граммофон вә магнитофон јазыларындан хүсусән экран васитәләриндән истифадә етдикдә шакирдләрдә көрмә һафизәси, фикри һафизә, һисс һафизәси вә һәрәки һафизә инкишаф едир.

Экран васитәләринин шакирдләрин һафизәсинә нечә тәсир етдијини өјрәнмәк мәгсәдилә Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәбинин IX синфиндә эксперимент апардыг. Мөвзу М. Ф. Ахундовун јарадычылығы иди. Тәлим материалы IX «а» синфиндә ән-әнәви мұһазирә үсулу илә, IX «б» синфиндә исә һазырладығымыз «М. Ф. Ахундовун драматуркијасы» адлы епифилмдән истифадә едиләрәк изаһ олуунду. Һәр ики синифдә мөвзуну бир мұәллим тәдрис едирди. Синифләрдә јени дәрси јекунлашдыраркән мәлүм олду ки, IX «б» синфинин шакирдләри, IX «а» синиф шакирдләринә нисбәтән материалы јахшы өјрәнибләр. Мөвзу тәдрис олунаркән апардығымыз сорғунун нәтичәси илә рү-

бун сонунда апардығымыз соргунун нәтижесини тутушдур-
дугда мә'лум олду ки, IX «а» синфиндә өјрәнилмиш мате-
риалын тәхминән 45 фаизи, IX «б» синфиндә исә 20 фаизи
унудулмушдур.

Үмумијјәтлә, габагчыл тәчрүбәләрә, апардығымыз
экспериментләрә әсасән дејә биләрик ки, ТТВ тәкчә јуха-
рыда һаггында данышдығымыз идрак просесләринин дејил,
еләчә дә шәхсијјәтин һәртәрәfli инкишафына бөјүк тәсир
көстәрир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

1. «Өзү бир гарыш, саггалы ики гарыш»

Верилмиш сөзләрә хәтлә-
рин сајы гәдәр шәкилчиләр
артырмаға чалышын.

көр —————
јахшы —————
көз —————
јығ —————

баш —————
тәзә ————
бир —————
сиз —————

2. «Бүноврә» сөзләр

Верилмиш һәр сөздән ја-
ында көстәрилдији гәдәр
ејникөклү сөзләр дүзәлдин.
Газ—3, иш—4, сөз—3,
пај—4, гара—5.

Нәзәри гејдләр

«КОРОҒЛУ» ДАСТАНЫНДА ТӘСВИР ВӘ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

Мүрсәл БӘКИМОВ

(В. И. Ленин ад. АПИ)

«Короғлу» дастанында милли колорит, поетик мәгамлар
чох күчлүдүр. Дастанын истәр нәср, истәрсә дә нәзм һиссә-
синдә Азәрбајчан дилиндәки сөзләрин мә'на чаларлығы, ифа-
дә тутарлығы јерли-јериндә чешидләнмишдир. Али вә орта
мәктәбләрдә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләри мүасир шә-
раитдә «Короғлу» дастаныны тәдрис едәркән, үслуби мәгамда
әсәрин сәнәткарлығыны ачмағ үчүн тәсвир вә ифадә васитәлә-
риндән јан кечә билмәз. Чүнки бунлар дастанда идејанын
ачылмасында, дилин фонетик, лексик хүсусијјәтләринин сә-
нәткарлығы бахымындан өјрәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәтә ма-
ликдир.

Дикәр дастанчы ашыгларымыз кими, Короғлу да фикри
образлы демәк үчүн мәчазлар, метонимиялар, тәшбәһләр,
бәдиә тә'јинләр, тәкрар вә тәкритләр, мүрачидәт, суал, нида,
тәзад, кинајә, мүбалиғә, аталар сөзү вә мәсәлләр, афоризм-
ләр, ибарәләр, синонимләр, антонимләр, омонимләр, чохмә'на-
лы сөзләр вә с. кими тәсвир вә ифадә васитәләриндән кен-бол
истифадә етмишдир. Короғлуда сөзләрин мәчазы мә'насы, је-
ринә көрә ишләнмә јолу илә јаранан лексик ваһидләр кон-
кретдир. Мәчазилик Короғлуда бәнзәтмә хүсусијјәтинә нисбә-
тән үстүнлүк тәшкил едир. Һәмчинин Короғлу шә'рләриндә
тә'јинләр, тамамлыглар, мүбтәдалар вә с. мәчазы мә'налы
сөзләрдә ифадә олуна билдији кими, хитаблар да мәчазы мә-
налы сөзләрдә ишләнир.

Чаным һәмзә, көзүм һәмзә,
Һәмзә, инчитмә Гыраты!..

...Гыратды мәним дирәжим,
Әријәр, галмаз үрәжим...

Гырат мәним ики көзүм,
Белә дәрде нечә дөзүм...¹

Верилән нүмунәләрдә «Чаным һәмзә, көзүм һәмзә», «Гырат мәним дирәжим», «әријәр үрәжим», «Гырат мәним ики көзүм» бирләшмәләри мәчәзи мәналылыг ифадә едир. Демәк, Короғлу поетик мәгамда фикри даһа гүввәтли, тәсирли демәк үчүн сөзләрин вә ифадәләрин мәчәзи мәналылыгындан бачарыгла истифадә етмишдир.

Короғлуда бә'зән елә мәчәзләра раст кәлмәк олур ки, онлар фе'л васитәсилә ифадә олунмушдур. Бу гәбил мәчәзлар идиомләра да анд едилә биләр. Бурада һеч бир гәрибәлик јохдур:

Никар, Дуратын итмәји,
Јандырыр, мәни, јандырыр...

Әмәјим заја кетмәји,
Јандырыр мәни, јандырыр...²

Бу мисраларда «јандырыр мәни», «заја кетди» кими ифадәләр мәчәзи мәналарда ишләнмишдир. Бир һәгигәтдир ки, «Короғлу»да мәчәзләра даһа чох тәсадүф едилир. Бурада һадисә вә әһвалатлар зәнкин олдуғу кими, тәрәннүм үчүн истифадә олуан бәдии тәсвир васитәләри дә зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бу исә дастанын поетик сигләтини, охунаглыгыны артырыр. Башга сөzlә, бу чәһәт һадисәләрин чанлы, тәсирли, образлы вә емоционал ифадә олунмасы үчүн ифачылыгта устад, пешәкар ашыгларә ән јахшы мәгам јарадыр.

Короғлу бәнзәтмәләрдән дә јерли-јериндә истифадә етмишдир. Јәни онун ше'рләриндә бәнзәјән, бәнзәдилән вә бәнзәтмә васитәси јеринә кәрә истифадә едилир. Короғлу бә'зән бәнзәтмә васитәси олмадан һәр һансы бир әшјаны башга әшјажә бирбаша охшадыр. Бурада бәнзәтмә васитәси иштирак етмир. Бә'зән дә бәнзәјән вә бәнзәдилән ачыг шәкилдә «бән-

зәтмәк», «охшатмаг» фе'ли илә ше'рин ишләк мәгамында ифадә олунур:

...Ағ үздә бусә тәк кәрәк,
Әрәнләр Исатәк кәрәк,
Көзәлләр Нисатәк кәрәк,
Телли дә олур, телсиз дә олур...¹

...Лачын тәк бәрәдә јатан,
Әмуд вуран, шешпәр атан...²

Бу парчаларда икидләр «Исаја», көзәлләр «Нисаја», Короғлу исә «Лачына» бәнзәдилир.

«Короғлу»да елә бәнзәтмәләр вар ки, бирбаша бәнзәдилр вә ја бәнзәјир. Белә һалларда бәнзәдилән үчүн «бәнзәтмәк» фе'ли ишләнир, јахуд бәнзәјән әшјанын сонунда хәбәр шәкилчиләри кәлир:

...Шәст илә дајандым мејдан ичиндә,
Бәнзәтдим алычы тәрлана сәни...³

...Тирмә салыбдыр башына,
Бәнзәјир чәннәт гушуна...⁴

Короғлу ше'рләриндә мүбалиғә үстүн јер тутур. Чүнки Короғлу гәһрәманылыг мүчәссәмәсидир. Дөјүш, саваш мејданында гәһрәманын алп-әрлијини даһа габарыг вермәк үчүн тәсвир вә ифадә васитәси олан мүбалиғә бурада поетик мәгамда дөјүш сурсаты кими чох вачибдир. Бир нүмунәјә диггәт јетирәк:

...Бир ајлыг мәнзили бир күндә кәсәр.
Көһлән бәсләмишәм, кәрәк Гыратым...⁵

Бу мисраларда «Бир ајлыг мәнзили бир күндә кәсәр» мүбалиғәсиндән баш верән һадисәни бәдии чәһәтдән даһа габарыг вә образлы вермәк үчүн истифадә олунмушдур.

...Бир мина кәрдәнли, дурна богазлы.
Бир алма јанаглы, бир шәһла көзлү.
Тути данышыглы, гумру авазлы.
Ширин дили чаным алды, Короғлу!..⁶

¹ Азәрбајчан дастанлары, IV чилд, Азәрбајчан ССР ЕА. нәшријаты, Бақы, 1969, сәһ. 56.

² Јенә орада, сәһ. 377.

³ Јенә орада, сәһ. 88.

⁴ Јенә орада, сәһ. 48.

⁵ Јенә орада, сәһ. 59.

⁶ Јенә орада, сәһ. 85.

¹ Бах: Азәрбајчан дастанлары, IV чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријаты, Бақы, 1969, сәһ. 177.

² Јенә орада, сәһ. 277.

Бурада «мина кәрденли, дурна боғазлы», «алма јанаглы», «шөһла көзлү», «тути данышыглы», «гумру авазлы» кими нүмунэләр гоша сөзлөрдән ибарәт олан епитетләрдир.

Короғлу ше'рләриндә тәзадлар да күчлүдүр. Бәдии тәсвир васитәси кими тәзадлар ше'рин ишләк мәгамында мәнтиги чәһәтдән фикри гүввәтләндирмәк үчүн сәчијјәвидир; мәсәлән, «салам вердим, салам алмаз», «пулум јохдур, алам сәни», «гаранлыг көнлүнү ишыг ејләјим», «јаз бир јана, гыш бир јана», «дил бир јана, диш бир јана», «вердим Гыры, алдым», «Дүрү», «чәнли дә олур, чәнсиз дә олур», «сәнли дә олур, сәнсиз дә олур» вә с.

Тәкрар вә тәкритләр «Короғлу» ше'рләриндә даһа кениш јер тутур. Гыратын һәмзәјә тапшырылдығы ше'рдә гүввәтли тәкрар ишләнмишдир. Һәмийи ше'рдә «сәксән мин» сөзү доғгуз дәфә тәкрар едилмишдир. Бу, ади тәкрар олмајыб, Гыратын гијмәтини, јахшы ат олмасыны, дар күндә Короғлуја дајаг олдуғуну даһа чанлы тәсвир етмәк мәгсәдинә хидмәт едир.

Короғлу ше'рләри садә, ајдын, анлашыгыдыр. Лакин бурадакы садәлик дар мә'нада баша дүшүлмәмәлидир. Поетик јарадычылығда садәлик јаратмағ үчүн сәнәткар, һәр шејдән әввәл, халгын адәт-ән'әнәсини, јашајыш тәрзини инчәлијинә гәдәр билмәли, онун бәдии нитгини, аталар сөзләрини, зәрб-мәсәлләрини, нағылларыны, дастанларыны, бајатыларыны мүкәммәл өјрәнмәлидир. Белә олдуғда јарадылан әсәрин бәдии хүсусијјәтләри дә долғун олар. Бу чәһәтдән Короғлу ше'рләри диггәти даһа чох чәлб едир.

Һәр һансы сөз бирләшмәси үмумиләшмиш характерә малик олдуғда, образлылыг вә мәчазилик кими хүсусијјәтләр кәсб етдикдә сабит бирләшмә шәклиндә формалашмыш олур. Аталар сөзү вә мәсәлләр дә бу хүсусијјәтләрә малик олдуғундан сабит бирләшмәләрә дахилдир. Короғлу ше'рләринин вә еләчә дә дастанын епик һиссәләринин сон дәрәчә образлы, емоционал вә ифадәли олмасында аталар сөзү вә мәсәлләрин даһа мүһүм ролу вардыр. Бу тәбиидир. Чүнки әсәрин дилинин зәнкинлији вә ширинлији халг ифадәләриндә, аталар сөзү вә мәсәлләрдән сәнәткарын нә дәрәчәдә вә нечә истифадә етмәсиндән чох асылдыр. Халг дили бир хәзинәдир. Короғлу ше'рләри вә дастаны јазылы әдәбијјатын нүмунәләриндә олдуғу кими, поетик дили сабит сахламыш, устад вә ја пешәкар

ашығлар тәрәфиндән јени-јени ифадәләрлә, образлы дил вә һидләри илә бәзәнмиш вә чилаланмышдыр. Әсәр јүзләрлә сөз ашығларынын сәнәткарлығыны өзүндә бирләшдирмишдир. Она көрә дә «Короғлу» дастанынын дили ифадә зәнкинликләри илә диггәти даһа чох чәлб едир. «Короғлу» дастаны вә Короғлунун өз ады илә бағлы олан бир чох афоризмләр, аталар сөзү вә мәсәлләр өз әһәмијјәтини бу күн дә итирмәмиш, үмумхалг дилиндә өз гијмәтини сахламышдыр. Короғлуда ишләнән ганадлы ифадәләр, аталар сөзләри, мәсәлләр тәсадүфи дејил, мүәјјән мәгсәдлә ишләнмишдир. Истәр мәнзум вә истәр сә дә мәнсур һиссәләр гәһрәманлыг мотивләри илә долу олдуғундан, бурадакы образлы сабит бирләшмәләрин бир чоху Короғлунун вә онун дәлиләринин икидлији, мисилсиз гәһрәманлығы илә бағлыдыр. Бир нечә мисала диггәт јетирмәк јеринә дүшәрди:

Дәмирчиоғлујам, горхмарам мәррдән,
Түлкү дејәр: аслан говарам јурддан,
Бир кечи гачыбан гуртулса гурддан,
Бахар бујнузуна кәркәдан олу.
Чан Короғлу, өз чанымдан горхмадым,
Горхум олду зәфәр дәјә достума.¹

«Короғлу»да аталар сөзләри вә мәсәлләрин ишләнмәси мүхтәлиф үслуби мәгамларла бағлыдыр. Бә'зән ше'рин бир бәндинин ики мисрасында бир аталар сөзү вә ја мәсәл верилр, санки сонракы мисраларда онун мә'насы изаһ олунар. Мәсәлән:

Дүнјада һеч икид јохсул олмасын,
Јохсуллуғ икидә јаман ад олу.
Һәр кәсин ки, вары-дөвләти олса,
Ләззәт чәкәр дәһанында дад олу.
Варлы, касыб бу дүнјадан көчәрләр,
Јахшыны, јаманы көрүб сечәрләр,
Варын олса кәлиб јејиб-ичәрләр,
Јохсул олсан гоһум-гардаш јад олу.²

Бу парчадакы галан мисралар исә әслиндә «һеч икид јохсул олмасын» мәсәләсинин мә'насыны үслуби мәгам бахы-

¹ Јенә орада, сәһ. 109.

² Јенә орада, сәһ. 91.

мындан изаһ едир. Белә һалларда бә'ән ше'рин дикәр мисра-лары о гәдәр гүввәтли вә ифадәли олур ки, о һәм дә афоризм сәчијјәси дашыјыр.

Марағлыдыр ки, дастанда Ғырат, Мисри ғылынч Короғ-лунун икидлији, Короғлу дәлиләринин јенилмәзлијини тамам-лајан васитәләр кими чох мүнүм әһәмијјәтә маликдир. Она көрә дә дастандакы бир чох аталар сөзләри вә мәсәлләр Ғы-ратла вә Мисри ғылынчла әлағәдардыр.

Короғлу ше'риндәки аталар сөзләринин бир гисми үмум-халғ фразеолокијасына мәхсусдур.

Чох билиб аз данышмағ,
Икидин ләнкәридир.¹
Дүнја Сүлејман мүлкүдү,
Дөвләт ки, вар әл чиркидир.²

Короғлуда елә аталар сөзләри вә мәсәлләр дә вардыр ки, бунлар билаваситә дастанла, дастандакы һадисәләрлә әлағә-дар формалашмыш вә сабитләшмишдир. «Мисри ғылынч ғын-да дурмаз», «Орду басыб, гала јыхмағ Короғлуја јарашыр» вә с.

Ғәјд етмәк лазымдыр ки, феодал дөврүнүн мүнәрибәләри, көһнә адәт-ән'әнәләр орта әсрләрдә инсанларын һәјат вә мәишәт тәрзи, сырадан чыхмағда олан бир сыра адәтләр, әшјалар, дөјүш сурсатлары, ислам дини ајинләри илә бағлы олан аталар сөзләри, мәсәлләр, һикмәтли ифадәләр артыг өз әһәмијјәтини итирмәкдә вә көһнәлмәкдәдир. Бу гәбил ата-лар сөзләри вә мәсәлләр инди халғ дилиндә чох аз һалларда ишләдилир.

Јалныз орта әсрләр дөврүнү, ичтиман-сијаси гурулушу нәзәрә алдығда онлар өз образлылығыны сахламыш олур:

Гул дөјәрләр, гулун бојнун бурарлар,³
Гушлар ганад салар, шаһлар түк төкәр...⁴

Көрүндүјү кими, дикәр орта әср ашығларынын ше'р-ләринә нисбәтән Короғлу ше'рләриндә аталар сөзләри вә мә-сәлләр чохдур. Бу да онулла изаһ едилә биләр ки, «Короғлу»

¹ Јенә орада, сәһ. 254.
² Јенә орада, сәһ. 183.
³ Јенә орада, сәһ. 106.
⁴ Јенә орада, сәһ. 113.

дастанында һадисә вә әһвалатлар ән чох икидликлә, һүчумла, јаделли ишғалчылара гаршы вуруш сәһнәләринин чохлуғу илә әлағәдардыр. Елә буна көрәдир ки, Короғлу илә әлағәдар халғ арасында бир чох аталар сөзү вә мәсәлләр јаранмыш-дыр. Мәсәлән:

Короғлу демиш: көзәлләр телли дә олур, телсиз дә олур.
Пәһләванлар гәддини бүкмәјә Короғлу көрәкдир.
Мәрдлик Короғлуја јарашыр.
Сәндән Короғлу дәлиси олмаз.
Орду басыб, галалар јыхмағ Короғлуја јарашыр.
Короғлу демиш: Ач асланы ачышдырмазлар.
Короғлу тәк гурд үрәји јемисән.
Һәр ат минән Короғлу олмаз.
Короғлу кими таңры төрпүсү дәјмәјиб вә с.

Короғлу ше'рләриндә тәкрар, тәкрир, фразеоложи бир-ләшмәләр, омонимләр, сәс чәркәләри вә с. кими тәсвир вә ифадә васитәләри о гәдәр рәнкарәнкдир ки, бүтүн бунлары бир мәгаләдә әһәтә етмәк имкан харичиндәдир.

Шүбһәсиз, дәрә просесиндә мүәллимләрин дедикләримиз-дән јери кәлдикчә истифадә етмәси мәгсәдәүјгүн олар.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈАТЫНДА РОМАНТИЗМ ӘДӘБИ ЧӘРӘЈАНЫНЫ ҒАЈНАҒЛАРЫ ҺАҒЫНДА

Әбүлғәз ИБАДОҒЛУ
(Азәрбајчан ССР ЕА)

XX әср Азәрбајчан әдәбијатында романтизм әдәби бир чәрәјан кими 1905-чи ил ингилабындан сонра формалашмыш вә тәшәккүл тапмышдыр. Бир чәрәјан кими јаранма вә тәк-милләшмәсинә гәдәр узун јол кечмиш, Ғајнағлары чохшаһәли олмушдур. Бу Ғајнағлар: шиғаһи халғ әдәбијаты (нағыл-лар, дастанлар, хүсусилә, мәһәббәт дастанлары), Азәрбајчан классик әдәбијаты вә Авропа, рус, классик шәрг әдәбијаты, хүсусилә Түркијә әдәбијаты (Тәнзимат дөврү әдәбијаты) вә с.

Гәдим инсаны тәбиәт һадисәләри илә мүбаризә камилләшдирмишдир. Мәсәләң, о бир сыра космик чисимләри: күнәши, аҗы, улдузлары, һејванлардан: илань, өкүзү, кечини вә с. «култлашдырмышдыр». Нағылларда, дастанларда мифоложи тәфәккүрүн бу вә ја башга образларына ја там, ја да аз галыг шәклиндә раст кәлирик. Никбин руһ, мөһкәм инам, кәләчәјә үмид мотивләри «Боз атлы Хызыр»ын жараны сығаллаҗыб «Сәнә бу јарадан өлүм јохдур» демәси, «...ғызлара дағ чи чәји дөшүрмәји» әмр етмәси, чобанын ади инсан гүввәси харичиндә сапанд атмасы, Бусатын Тәпәкөзү өлдүрмәси, Әзраил илә Домрул арасында кедән мүбарисә сәһнәләри, «Гурд үзү мүбарәкдир», «Гурддан бир хәбәрләшин» вә с. мифоложи тәфәккүрлә бағлыдыр. «Јуху»нун пис вә ја јахшы һадисәләри габагчадан хәбәр шөрмәси дә бу гәбилдәндир. Белә бир зәнкин тәхәјҗүлә малик олан Азәрбајчан халгы сонракы тарихи инкишафында, башга сөзлә, онун бәдни тәрчүманы олан Азәрбајчан романтизм әдәби чәрәјаны бу булагдан гисмән дә олса су ичмишдир. Белә ки, ХХ әср Азәрбајчан романтизм әдәби чәрәјанынын гајәсини тәшкил едән халга бағлылыг, әдаләтли олмаг, шәхсијјәтин өз амалы уғрунда инадлы мүбаризәси; әмәјә севки, нәчиблик, хејрхәһлыг вә с. сәчијҗәви хүсусијҗәтләрин тәрәннүмүндә шифаһи халг әдәбијҗатында илһам алмамыш дејилдир. Азәрбајчан романтикларинин инсан вә онун тәлеји, мәһәббәт мотивлринин гојулушу вә һәлли, һагг, әдаләт, һуманизм идејалары јарадычылығынын дејтмотиви иди. Еләчә дә онлар шифаһи халг әдәбијҗатынын зәнкин бәдни васитәләриндән јери кәлдикчә бачарыгла истифадә етмишләр.

Азәрбајчан романтиклариндә (Һ. Чавид, А. Диванбәјоғлу) мәһәббәт мөвзусунун реал һәјат материалындан гидаланмасы үсулу вә онун романтик сәпкидә ифадәси мүәјҗән дәрәчәдә шифаһи халг әдәбијҗаты илә бағлыдыр. һәјат материалы илә сәнәткарын бәдни тәфәккүрү бирликдә мәһәббәти үлвиләшдирмәјә көмәк едир. Үлви мәһәббәт һиссләринин Азәрбајчан романтиклариндә даһа кениш рөвнәг тапмасында шифаһи әдәбијҗатын ролу һисс олунур.

ХХ әср Азәрбајчан романтиклариндә (хүсусилә Һ. Чавид јарадычылығында) шифаһи халг әдәбијҗатында фәргли

олараг шүбһә тәфәккүрүн инкишафына көмәк едир, һәгигәт ахтарычылығына олан мејли гүввәтләндирир. Шүбһә кетдикчә чәмијҗәтдәки бу вә ја башга проблемни ајдынлашмасына аз-чох көмәк едир. Јарадычынын, илаһи гүввәнин олуб-олмамасы идејасы шүбһә доғурур. Бу шүбһәнин доғушу вә кетдикчә бәдни тәфәккүрү мәшғул етмәси инсан гүввәсинин түкәнмәзлијини вә сарсылмазлығыны көстәрир ки, бурадан да кәләчәјә үмид, гајғы доғур. Башга сөзлә, јарадычынын, илаһи гүввәнин олуб-олмамасы фикринә, шүбһәнин доғушу вә онун мүәјҗән дәрәчәдә тарихи шәраитлә әлағәли шәкилдә һәллиә көмәк едир. Романтик гәһрәманларын естетик идеалы вә кәләчәјә үмид мотивләри халг тәфәккүрүндән гидаланыр.

Јазылы әдәбијҗат нүмунәләриндә ешг, мәһәббәт вә көзәллик мәфһуму даһа конкрет мәнә алмышдыр. Классик әдәбијҗатда кениш вүс'әт тапан ешг, мәһәббәт мөвзусу зәманәдән шикајәт, һагсызлыга гаршы е'тираз мотивләри илә зәнкин иди. Классик Азәрбајчан әдәбијҗатында бәдни ифадәсини тапан бу характерик чәһәтләр дөврүнә көрә мүтәрәғи бир һадисәдир. Заман кетдикчә мүбаризә формасы дејишмиш, јени мәзмун алмышдыр. Белә ки, сәләфләриндән фәргли олараг реал һәјат материалларындан билаваситә гидаланан ХХ әср Азәрбајчан романтиклары чыхыш јолуну бәдни тәфәккүрүн инкишафында көрүрдү. Реал һәјат һәгигәтини дујмаг вә тәрәннүм етмәкдә ешг, мәһәббәт бәдни васитә ролуну ојнамышдыр. Романтиклар өз истәк вә арзулары илә чәмијҗәтин ичтиман гүввәләри арасында кәскин фәрг дујмуш, хилас олма јолуну илаһи ешгдә, үлви мәһәббәтдә ахтармышлар. Демәк, үмуми мәһәббәт, бәшәри кәдәр идејасы даһа да габарыглашмыш вә үмидлә арзу вәһдәтдә дүшүнүлмүш, үмид арзунун реаллашмасына инам јаратмышдыр.

ХХ әср Азәрбајчан романтиклариндә инсансәвәрлијин, һуманизмин тәрәннүмү, әдаләт вә һәгигәт ахтарышлары идејасынын јаранмасы вә реал һәјат һәгигәтләриндән гидаланмасы илә әлағәдардыр. Бу бәшәри идејалар өз бәдни ифадәсини үлви мәһәббәтин тәрәннүмүндә тапыр. Азәрбајчан романтикларинә көрә үлви мәһәббәт инсанларын мәнәви чәһәтдән камилләшмәсиндә һәлледици амил, ичтиман һәјатда мөвчуд олан һагсызлыглара гаршы е'тиразлары һәгигәтә

чевирән бәднн бир васитәдир. Мәһәббәт, мәрһәмәт вә вичдан фәлсәфәсинин реал һәјатда уғурсузлуғу идејасынын классик әдәбијјатда (Низами вә Фүзули поезијасында Мәчнун, Лејли образлары) дәрин кәкләрә малик олмасы өз бәднн ифадәсини даһа јени мәзмунда ХХ әср романтиклериндә тапыр.

Классик Азәрбајчан поезијасында бә'зән руһани-ешг, илаһи-ешг, үлви мәһәббәт һәјати идрак васитәсидир. Белә ки, ешг әһли заманын тәләбиндән заманы хилас етмәк үчүн доғулурса, о, мөвчуд чәмијјәтин фөвгүндә дајанмагла чисмән мәһв олан әслиндә мә'нән әбәдијјәтә говушан идеал гәһрәман—һуманист инсансөвәр бәшәрдир. Бәднн идракын јүксәк инкишафы нәтичәсиндә үлви-мәһәббәт, илаһи-ешг даһа јени мәзмун алыр вә ичтимаи һәјат һәгигәтләри илә гидаланмыш мүтәфәккир инсанын («Диванә»ләрин¹ вә с.) е'тиразында өз мәзмунуну тапыр. Демәк, мөвчуд гурулушда арзу вә истәкләрин реаллашдығыны көрән «Диванә»ләр дөврүн тәләбиндән дөврә гаршы бир иттиһамчы кими чыхыш едирди.

ХХ әср Азәрбајчан романтизм әдәби чәрәјанынын көркәмли нүмајәндәләри, о чүмләдән Н. Чавид көзәл мәфһумуна даһа дәрин ичтимаи мә'на вермиш, вәтән, әдаләт, реал һәјат һәгигәтләрини онун симасында чанландырмыш, һәјат мүбаризәсинин рәмзи кими мә'наландырмышдыр. Һәтта Азәрбајчан романтикләри XIX әср Азәрбајчан маарифчи әдәбијјатынын нүмајәндәләриндән дә фәргләнмишләр.

Үмумијјәтлә, рүшејмләри һәлә гәдим вә орта әср әдәбијјатындан кәлән инсансөвәрлик, вәтәнсөвәрлик, һуманизм, әдаләтли дөвләт гурулушу илә јанашы, бу дөвр романтиклериндә мәһәббәтин, мәрһәмәтин, вичданын, паклығын горунмасы идејасынын гојулушу вә һәлли үмдә мәсәләләрдән бири иди.

Гәдим вә Орта әср Азәрбајчан әдәбијјаты нүмајәндәләриндән фәргли олараг, ХХ әср Азәрбајчан романтикләри инсанларда бир-биринә гаршы мәрһәмәт—вичдан һисси ојатмагла, онлары сәадәтә чатдырмаг идејасыны рәдд етмишләр. Бу идејаны дөврүн тәләбләринә чаваб верә билмәдији үчүн заманын мүтәрәгги сәнәткарлары вахты кечмиш бир идеја адландырмышлар. Лакин бәднн идракын инкишафы нәтичәси олараг

мәһәббәт мөвзусу даһа кениш јайылмыш, һәјатда дөврүн тәләбинә ујғун олараг јени ичтимаи мә'на алмышдыр. Инсан мә'нәвијјатынын паклығыны, һүгүг азадлығыны дөврүн һагсызлығларына гаршы е'тираз әләмәти олараг мәһәббәт ичтимаи мүбаризә мотивләрини өзүндә чөмләндирмишдир. Азәрбајчан классик әдәбијјатынын бөјүк сималарында да инсан мә'нән гәмиш вә саф олмалыдыр идејасы, онларын кәдикләри гәнаәт инсаны јүксәлдирди. Онларын инсан уғрунда апардығлары мүбаризәнин мәнтиги нәтичәси иди.

Сәнәткарын бәднн тәфәккүрүнүн мәһсулу олан мүтәрәгги идејаларла мөвчуд гурулушун идејалары үзләшир. Инсансөвәрликдән доған хәјрхаһ идејалар заманын мүгавимәтинә мә'руз галыр. Бу хүсусијјәт һәр бир әсрин өзүнәмәхсус ганунаујғунлуғлары илә әлагәдардыр. Мәһз ХХ әсрин Азәрбајчан романтизм әдәби чәрәјанына мәнсуб сәнәткарларын бәднн идракынын тәрчүманы олан (бәднн образларынын) естетик идеаллары инсан тәлејинин һәллине хидмәт етмишдир. Сәнәткар бәднн тәхәјјүлү өз јүксәк мәзмунуну бәднн идракынын инкишафында, камилләшмәсиндә тапыр вә дөврүн һагсызлығларына гаршы өз е'тираз сәсини учалдыр.

Романтизм әдәби чәрәјанындан данышаркән бир мәсәлә үзәриндә дә дајанмаг мәгсәдәујғун оларды. Бу тәрчүмә илә әлагәдардыр. Мә'лумдур ки, чидди јарадычылыг ахтарышлары апаран Азәрбајчан романтикләри классик Шәрг әдәбијјаты илә јанашы, тәрчүмә јолу илә Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјаты нүмунәләрини дә өјрәнирдиләр. Бу дөврдә хүсусилә А. Сәһһәтин, А. Шагин нәзәрини рус халғынын тәлеји, онун һәјат тәрзини, мүбаризәсини тәсвир едән әсәрләр чәлб едирди. А. С. Пушкин, М. J. Лермонтов, И. В. Крылов, И. С. Никитин, С. J. Надсонла јанашы, Авропа әдәбијјаты нүмајәндәләриндән В. Гүго, И. В. Көте. А. А. Мүссе вә башгаларынын әсәрләриндән дә нүмунәләр тәрчүмә олунурду. Азәрбајчан романтиклеринин нәзәрини Рус вә Гәрби Авропа әдәбијјаты поезијасында өз бәднн ифадәсини тапан заманәдән шикәјәт, ирәлијә чағырыш, маарифә јијәләнмәк идејаларынын тәбиәт тәсвирләриндә ичтимаи кәдәрдән доған е'тиразларын — бу кими естетик идеалларын тәрәннүмү даһа чоһ нәзәри чәлб едирди. Башга халғларын әдәбијјатындан бу тәсвирләнмә өзүнү форма ахтарышларында, бәднн тәсвир васитәләриндән истифадәдә өзүнү көстәрирди. Бу характер хүсусијјәт А. Сәһ-

¹ «Вәһлули-Данәндә» һаггы сөјләдији үчүн «Диванә» адландырылмышды.

һәтин бәдһи җарадычылығында даһа габарыгдыр.

Демәк, Пушкин, Лермонтов, Никитин, Надсон, Мүссе вә башгаларынын ше'р җарадычылығындакы романтик вүс'әт өз реал мәзмунуну тәбиәт тәсвириндә, азадлыг идејаларынын тәрәннүмүндә, вәтәнсевәрлик, инсансевәрлик идеалларынын тәрәннүмүндә тапырды. Тәрчүмә јолу илә кәлән бу мүтәрәги фикирләр заман кечдикчә ајры-ајры сәнәткарларын җарадычылығына өз тә'сирини кәстәбирди. А. Сәһһәт поезијасында М. Ј. Лермонтовун, Н. А. Некрасовун, И. С. Никитинин, А. А. Мүссенин тә'сири ачыг көрүнмәкдәдир. Бу һагда М. Ариф јазыр: «Некрасовун Вәтәндашы Сәһһәтин ше'ринә, Шәһәрли (А Сәһһәт, «Шаир, ше'р пәрсис вә Шәһәрли» — Ә. И.) сима-сында кәлмиш вә өз мүбариз ше'р шүарыны да ејни илә кәтирмишир. Бу Сәһһәтин җарадычылығында гүввәтли бир чәһәт иди».¹ Еләчә дә М. Ј. Лермонтовун «Пејғәмбәр» ше'ринин идеја-мәзмуну чох марағлы вә дүшүндүрүчүдүр. Белә ки, заман јүксәк идеалларла јашајан ағыллы адамларыны «дәли» адландырмасы һадисәси әсрин фақиәси тә'сирини бағышламаја билмәз. Бу идејанын доғушу вә бәдһи әдәбијатла, ху-сусилә М. Ј. Лермонтов поезијасы илә јанашы, Азәрбајҗан романтикләриндә, о чүмләдән Һ. Чавид, А. Сәһһәт, А. Шаир җарадычылығында өз бәдһи ифадәсини тапмасы гаршылығлы тә'сирләнмәнин нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Башга сөzlә XX әср романтикләриндә милли зәминлә биләваситә сых әлағәли шәкилдә бу идејанын јени мәзмунунда өз бәдһи ифадәсини тапмасы тәсадүфи һадисә јох, чәмијјәтин ичтиман ганунаүғүнлүғү илә әлағәдардыр.

Демәк, Азәрбајҗан романтизм әдәби чәрәјаны нүмајәндәләринин мүтәрәгги идејаларла тә'сирләнмәсиндә Рус вә Гәрби Европа әдәбијаты нүмунәләринин дә ролу вардыр.

¹ М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бақы, 1970, сәһ. 361.

БАҒЛАЈЫЧЫ ВӘ БАҒЛАЈЫЧЫ ВАСИТӘЛӘР ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Чәфәр ЧӘФӘРОВ

(В. И. Ленин ад. АПИ)

Дилимиздә һәмчинс үзвләрин вә ајры-ајры чүмләләрин бир-бири илә әлағәләнмәсинә—бағланмасына хидмәт едән васитәләр чох вә рәнкарәнкдир. Сөз вә чүмләләрин бағланмасында бағлајычылар мүһүм рол ојнајыр. Амма јери кәлдикдә башга ваһидләрден дә бағлама васитәси кими истифаде етмәк мүмкүндүр.

Биз бу јазыда, әсасән бағлајычы васитә кими истифаде едилән дил ваһидләриндән вә онларын бағлајычылардан фәрғли ху-сусијәтләриндән бәһс едәчәјик.

Бағлајычы васитә кими дә истифаде едилән дил ваһидләри аша-ғыдакылардыр:

- 1) ајры-ајры нитг һиссәләринә үјгүн ваһидләр—сөzlәр;
- 2) мүәјјән сөз бирләшмәләринә үјгүн ваһидләр—бирләшмәләр;
- 3) бә'зи чүмләләрә үјгүн ваһидләр—бирләшмәләр.

1. Бағлајычы васитә кими истифаде едилән ваһидләри ичәри-синдә ән чох тәсадүф олуналары әвәзликләрә үјгүн сөzlәрдир. Амма исимләрә, сифәтләрә, фе'лләрә үјгүн сөzlәрин дә бағлајычылашма-сына раст кәлмәк мүмкүндүр.

а) Бағлајычылашан әвәзликләр: **одур (ки), бунунла (да), будур, белә (ки), беләдир, беләликлә, елә (ки), өзү (дә), һәмчинин, нәдир (ки), нечә (ки), һансы (ки)** вә с. Мәсәлән, «Бу хәбәр бизим үчүн ән бәјүк севинч олду. **Белә ки**, биз ашағы мәртәбәләрә снәркән гаршы-мыза чыханларла өшүшүб, гучағлашырдыг».

б) Бағлајычы васитә кими истифаде едилән исимләрә үјгүн сөzlәр: **нәһајәт, ахыр (ки), гәрәз, әслиндә** вә с. Мәсәлән, «Колхозчу ба-хыб күдүмсәјир, әслиндә о һеч вахт сәкит дејил, һәмнишә су кими һәркәтдәдир».

в) Бағлајычылашан сифәтләр: **тәбиндир, ајдындыр, бәллидир (ки), мүхтәсәр (ки)** вә с. Мәсәлән, «Јеринә јетирдији һагда газетләрә чох мәғалә јазылышыдыр, **мүхтәсәр ки**, бүтүн бу нөгсанлар мә'лум-дур». (С. Рәһман).

г) Бағлајычылашан зәрфләр: **онда, јенә, бә'зән дә, ху-сусилә** вә с. Мәсәлән, «Мадам ки ушағын тәлеји белә дејишишир, **онда сән дә оғлуну көндәр»**.

1. Гејд. Бағлајычы кими истифаде едилән сөzlәр лүғәти фор-мада дејил, нә шәкилдә бағлама кими истифаде едилирсә, мәғаләдә о шәкилдә нүмунә кәстәрилмишир.

ғ) Бағлајычылашан фе'лләр: **демәк (ки), галды (ки), дејәк (ки), демәли** вә с. Мәсәлән, «Әләскәри елә бу саат гов кетсин, өзүнә адам тап, ишләт. **Галды ки**, Сәһнәбаны, тзымыз варса, оғлумуз да вар, өз дашымыз...» (Ашығ Әләскәр).

д) **Бәли, јох, дејил** сөzlәринин бағлајычылашмасы. Мәсәлән: «Әлимәрдән, беләликлә, бир ил көтүкдә олан балдан сатыб доланды, **бәли**, бундан сонра дәвләтин кәлһанәли башланды».

2. Мүəјјөн сөз бирлəшмөлөрүнə ујғун вəһидлөрүн бағлајычылаш-масына ејни заманда, о чүмлөдөн, о сарыдан, бу сəбəбдөн, мисал үчүн, бунунла белə, бунунла бирликдə, бунунла əлагəдар, бунунла бəрəбər, бунунла јанашы, бунунла əлагəдар оларағ, она көрə, ошун үчүн, ондан өтрү, о сəбəб, буна көрə, бундан өтрү, бу сəбəб, бунун нəтијəсиндə, бунун нəтијəси оларағ, һәр шејдн əввəl, биринчи нөв-бədə, өз нөвбəсиндə, бу мəнада, сөзүн һəгиги мə'насында, кениш мə'нада, əсил мə'нада, сөзүн əсил мə'насында, маһијјət е'тибарилə, там мə'насы илə, əсас е'тибарилə, бундан башга, бүтүн булардан əлавə, бундан сонра, даһа сонра, көрүндүјү кими, мə'лум олдуғу үзрə, мə'лум олдуғу кими вə с. бирлəшмөлəri мисал кəстəрмək олар. Нүмунəлөрə дигтəт јетирək.

«С. Вургун бəзək-дүзəkли кабинетләр шаири олмайыб, сөзүн һəгиги мə'насында чанлы һəјат, гуруб јарадан халг шаири иди». «Сəмəдин өзү кими əсəрлəri дə, дүшүнчə вə арзулары да ғырылмаз тел-лөрлə халга бағлыдыр». «Бу мə'нада да о бизим эн бөјүк адамларымызын да эн'əнеларини мəһарəтлə давам етдирэн вə бу эн'əнеларини эн јакшы варисидир».

Кəстəрдијимиз бирлəшмөлəрдөн əлавə, сөзлəрин чүт шəкилдə бағлајычы кими истифадə едилмəsi һалларына да тез-тез раст кəл-мək мүмкүндүр; мəsələn, нə гəдэр... о гəдэр, нə дэрəчэдə... о дэрəчэдə, нə дэрəчэдə... о гəдэр, нə заман... о заман, о јердə (ки), елə бил, мадам (ки) вə с.

3. Бə'зи чүмлөлөрə ујғун вəһидлөрүн бағлајычы кими истифадə едилмəsi мəһз буна көрəдир ки, бунун нəтијəсиндир ки, башга шəкилдə дејилсə, даһа дəгиг дејилсə, мəsələ бурасында иди ки, бу о демəkдир ки, бу һеч дə о демək дејилдир ки, гəрибə бурасында иди ки, һеч дə тəсəдүфи дејилдир ки, бүтүн булардан көрүнү ки, бурадан белə чыкыр ки, јə'ни əслинə бахсан, əслинə галса, əслинə бахылса вə с. типли нбарелəri мисал кəстəрмək олар. Мəsələn;

«Көрүндүјү кими бу мəрасимдə, башга шəкилдə дејилсə, бу халг драмасы əсəриндə фəсиллэр өзлəri антропоморфик вə зооморфик сурəтлэр шəкилдə чанландырылмышлар». «Бу о демəkдир ки, уша-ғын тəрбијəсиндə һәр шеј нəзəрдə тутулмушдур».

Дилчилик əдəбијјатында бу типли сөз бирлəшмөлəri вə нбарел-лэр мүхтəлиф шəкилдə изаһ едиллир. Бə'зи əсəрлəрдə һеч бир фəрг-гојулмадан буларын əксəријјəти бағлајычы адландырылыр.¹ Башга əдəбијјатда исə буларын бир гисми бағлајычы сөз термини илə бир тəрəфдөн халис бағлајычылардан фəрглəндирилир, дикəр тəрəфдөн исə јенə бағлајычыларын бир групу олдуғу кəстəрилөрək гəти фикир сөјлөнилмир.²

Јухарыда кəстəрдијимиз сөз вə бирлəшмөлөрүн əсас хусусијјəт-лəрини вə оларын бағлајычы олуб-олмадығларыны ајдылашдырмағ үчүн биринчи нөвбədə бағлајычыларын өзү бəрədə бə'зи гејдлэр етмək вə јери кəлдикчə оларын бағлајычылашан сөзлəрдөн фəргини кəстəр-мək лəзым кəлир.

¹ Бах: Азəрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссə, Бақы, 1960, сəһ. 266.

² Ф. Зейналов. Мүасир түрк диллəриндə кəмəkчи нитг һис-сəлəri, 1971, сəһ. 302.

Дилчилик əдəбијјатында адəтөн бағлајычылар номинатив, лүгəви вə јə лексик мə'наја малик олмайан, морфоложи чəһəтдөн дəјишмə-јен, синтактик чəһəтдөн чүмлə үзвү олмайан, јалғыз сөз вə чүмлəтə-ри бир-бири илə бағлајан лексик-грамматик бир категорија кими ха-рактеризə едиллир.¹

Умумиликдə көтүрдүкдə бу изаһат бағлајычы адланан сөз гру-пунун хусусијјəтлəрини гисмən еһатə едир. Амма бунунла белə, бу һағда бə'зи мүлаһизэлэр дə сөјлəмək мүмкүндүр.

Бағлајычыларын мə'насы. Демək лəзымдыр ки, дилчилик əдəби-јатында бир тəрəфдөн бағлајычыларын номинатив, лүгəви вə јə лексик мə'насы олмадығы кəстəрилир, дикəр тəрəфдөн исə олар лексик-грамматик сөз групу адландырылыр. Көрүндүјү кими, бу фи-кирлэр арасында зиддијјət нəзəрə чарпыр. Мадам ки бағлајычылар лексик-грамматик категорија кими характеризə едиллир, демəли, он-ларын лексик мə'наја малик олдуғу да гəбул едилмелидир. Чүнки нитг һиссəлəri грамматик дејил, лексик-грамматик категоријадыр. Бағлајычыларда лексик мə'на мəфһум, аялајыш илə дејил, һəмин ка-тегоријаја дахил олан сөзлəri бир-бириндөн фəрглəндирэн фəрди-лəшимин мə'на илə бағлыдыр. Бу чəһəтдөн Ј. Т. Черкасованын онлүк-лэр һағгында дедији ашағыдакы фикри тамамилə бағлајычыларда да шамил етмək олар; о јазыр: «һәр һансы ајрыча сөзə мүəјјөн лексик мə'на хасдыр. Бу елə бир мə'надыр ки, һәр һансы морфоложи сипфə дахил олан бир сөз мəһз бу мə'на сажəсиндə башгасындан фəрглə-нир».²

Даһа сонра Ј. Т. Черкасова гејд едир ки, онлүклэр мүстəгил сөз-лəрдөн лексик мə'наларын олмасына көрə дејил, онларда бу мə'на-нын грамматик мə'на илə дахилən кејфијјəтчə өзүнəмəхсус шəкил-дə əлагəдар олмасы илə фəрглəнир.³

Демəли, бағлајычылар да мəфһум ифадə етмир, анчағ дахил ол-дуғлары групун башга сөзлəриндөн фəрглəндиричи лексик мə'наја маликдир. Башга сөзлə, бағлајычыларда грамматик мə'на он планда олур.

Бағлајычылашан сөзлэр исə бу чəһəтдөн бағлајычылардан фəрг-лəнир. Булар бағлајычылашаркən өзлəринин мүстəгилликлəрини гис-мən мəһдудлашдырсалар да, лексик мə'на бағлајычыларда олдуғу кими, икинчи плана кечмир. Өз мүстəгилликлəрини һисбəтөн сахла-јыр, мүəјјөн дэрəчэдə номинативлијə малик олурлар.

Бағлајычыларын дəјишмəsi. Бағлајычылар морфоложи чəһəтдөн дəјишмəјөн бир нитг һиссəsi адландырылыр. Бу фикирлə там разы-лашмағ олар. Анчағ јухарыда һағгында бəһс етдијимиз бирлəшмөлэр бəрəсиндə буну демək мүмкүн дејил. Онларын мүхтəлиф категорија-лар үзрə дəјишмөлəri көз габатындадыр.

¹ Бах: Кəстəрилən əсəрлэр, I китаб, сəһ. 265, 261; II китаб, сəһ. 272, 273.

² Ј. Т. Черкасова. Переход полнозначных слов в предлоги, Москва, 1976, стр. 10.

³ Јенə орада, сəһ. 11—12.

Бағлајычыларын гурулушу. Бу мәсәлә даһа марағлыдыр. Бир сыра әсәрләрдә бағлајычылар гурулушча 3 јерә ажрылып: садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб.¹ Мүәјјән гисм әсәрләрдә исә буларын ики нөвү: садә вә мүрәккәб² вә ја садә вә тәркиби³ олдуғу гејд едилер.

Дилчилик әдәбијјатында бағлајычыларын дүзәлтмә вә мүрәккәб нөвләринә ачығ шәкилдә е'тиразлар да едилмишдир.

Профессор Ф. Зејналов бағлајычыларын дүзәлтмә нөвү һағгында белә гејд едир: «...Кәмәкчи нитг һиссәләринин, тәбии ки, һәм дә бағлајычыларын гурулушуна көрә бөлкүсү һеч бир чәһәтдән өзүнү доғрултмур. Бир һалда ки, бағлајычылар морфоложи чәһәтдән дәјишмәјән бир нитг һиссәсидир, онларын дүзәлтмә нөвүндән бәһс етмәк әсассыз олар».⁴

Профессор Ф. Зејналов мүрәккәб адландырылан бағлајычылар да е'тираз едир вә мүрәккәб бағлајычы кими тәғдим едилән группары һағлы оларағ «тәркиби бағлајычылар» ады алтында вермәјә тәрәфдар чыхыр.

Бағлајычылык вәзифәси ифадә едән ажры-ажры нитг һиссәләринә ујғун сөз, бирләшмә вә чүмләләр һәм лексик, һәм морфоложи вә һәм дә гурулуш чәһәтдән бағлајычылардан фәргләнир. Бунлар мәнсуб олдуғлары категоријалардан һәләлик тәчрид едилмәмишдир. Она көрә дә бағлајычылык вәзифәси ифадә едән бу вәситәләри ујғун нитг һиссәләри, бирләшмә вә чүмләләр кими гебул едиб, онларын бағлајычылашмасындан бәһс етмәк мүнәсиб олар.

Сөз вә бирләшмәләрин бағлајычылашмасынын бир сыра сәбәбләри вардыр. Бунлардан башлығасы онларын икитәрәfli синтактик әлағәјә кирә билмәләри илә, јә'ни һәм өзләриндән әввәл вә һәм дә өзләриндән сонра кәлән дил вәһидләрини бағлаја билмәләри илә әлағәдардыр.

Ажры-ажры сөзләр, сөз бирләшмәләри вә мүәјјән чүмләләр бағлајычылашаркән онларда бир сыра хүсусијјәтләр јараныр:

а) бунлар өзләринин мүстәғил мә'на вә мәзмунуну гисмән итирәк мүәјјән дәрәчәдә мүнәсибәт ифадә етмәк мә'насы нәсб едир;

б) мүәјјән морфоложи категоријалара мәнхүс шәкилчиләр өз хүсусијјәтләрини там мүнәфизә едә билмир;

в) бағлајычылашан сөз вә бирләшмәләр синтактик чәһәтдән чүмләнин мүәјјән характерли һәмчинс үзвләрини, бир сыра табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләрини, чүмләләр силсиләсини вә с. бир-бири илә әлағәләндирмәјә хидмәт едир.

¹ Вах: М. Бүсејзадә. Муасир Азәрбајҗан дили, 1973, сәһ. 305

² Муасир Азәрбајҗан дилинин морфоложијасы, АПИ-нин нәшри, Бақы, 1961, сәһ. 165.

³ Ф. Зејналов. Муасир түрк дилләриндә кәмәкчи нитг һиссәләри, Бақы, 1971, сәһ. 265.

⁴ Јенә орада, сәһ. 263.

МИФОЛОКИЈА ВӘ БӘДИИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Аллаһверди ЕМИНОВ
(Бақы)

Орта мәктәбдә шифаһи халғ әдәбијјаты кениш курс кими тәдрис едилер. Бурада халғын бәдии тәфәккүр тәрзи, истәк вә арузлары, мүбаризә руһу вә с. ажры-ажры нүмунәләр вәситәсилә өјрәдилер. Лакин халғ әдәбијјатынын тәдрисиндә мүәллим бир сыра чәтинликләрлә гаршылашыр. Бу, илк нөвбәдә, мифолокија вә онун јарадычылығла әлағәси мәсәләсидир. Буну нәзәрә аларағ чалышачағығ ки, һәмнин анлајышынын бә'зи чәһәтләрини ајдынлашдырағ.

Мифолокија елмин ән чәтин вә мүрәккәб сәһәләриндән биридир. «Миф» јунан сөзү олуб әфсанә, рәвәјәт демәкдир. Мифләрин јығымына исә мифолокија дејилер. Мифолокија чоғ гәдим заманларда мејдана кәлән мистик дүнјабахышыдыр. Бундан ибтидан инсанларын тәбиәт вә һәјәт һадисәләринә мүнәсибәти, елми биликләрин рүшәјмләри, дини вә әхлағи тәсәввүрләри, халғын бәдии-естетик һиссләри өз ифадәсини тапмышдыр. Бу чәһәтә хүсуси јанашан М. Горки јазмышдыр ки, халғ нәнинки бүтүн мадди сәрвәтләри јарадан гүввәдир, о, мә'нәви сәрвәтләрин јеканә вә мүнәтәзәж мәнбәјидир, заман е'тибарилә, јарадычылығынын көзәллији вә даһилији е'тибарилә биринчи философ вә шаирдир, јер үзүнүн бүтүн бөјүк поемаларынын, бүтүн фаһиәләрини вә бунлардан ән бөјүјү олан Үмүмдүнја мәдәнијјәтинин тарихини јарадан да одур.

Мифдә дини мотивләр күчлүдүр. Бурада ујдурма, хәјал вә билик бирләшир. Бу нә илә бағлыдыр? һәгигәтдир ки, ибтидан инсанлар әһәтә олундуғлары тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин маһијјәтини ајдынлашдырмағда ачиз олмушлар. Белә бир тәғдирдә, шүбһәсиз, миф јарадычылығы «ибтидан философун» һәр шеји билмәк марағындан дејил, онларын һиссә вә һәјәчанлары илә әлағәдар һәјәти тәләбәтдан ирәли кәлмишдир.

Мифә о чүр дә бахмағ олмаз ки, о һәр шејдир. Мифдә фантазија, сәһиркарлығ кими элементләр чоғдур. Ибтидан инсан јашадығы һәјәт һадисәләриндә, мүшаһидә етдији тәбиәт

мө'чүзэләриндә зооморф көрмүш, өзүнү һәмни һадисәләрлә ејниләшдирмәјә чәһд көстәрмиш, әлчатмаз гүввә олан тәбиәти инсаниләшдирмиш вә шүүрсузчасына тәбиәтин вә инсанын «антогоник» вәһидлијини гәбул етмишдир. Мифин мәһз зиддијјәтли чәһәтини онда ахтармалыјыг ки, инсан өзүнү тәбиәтдә «әридир», она говушур. Бурадан да мифоложи тәфәккүр мејдана чыхыр. Оун (мифоложи тәфәккүр) спесификлији ондадыр ки, о тәбии һиссләри күчлү һиссләрдән фәргләндирир. Фантастик көрүнәни, дејәк ки, сәһри, гејри-ади тә'сирн мөвчүд оланла, реалы идеалла, арзуну һәгигәтлә гарышдырыр.

Мифоложи тәфәккүрдә әсатирлик, мәнтиги тәсәввир вә тисмән дә билик үстүнлүк тәшкил едир. Беләликлә, ибтидан инсан өзүнүн тәчрүбәсиндә јалныз мифоложи вә гејри-ади тәсәввүрләри дејил, ејни заманда практик фәалијјәти просесиндә газандығы шејләрин маһијјәти һаггында топладығы билији дә әсас тутурду. Дин вә әхлаги тәсәввүрләр сыхы сурәтдә мифоложи образла бирләширди. Бүтүн бунлара көрә мифолокија чәмијјәтин инкишафынын сонракы мәрһәләләриндә дини вә әхлаги тәсәввүрләрдән ајрылмышдыр.

Миф јарадычылығынын көкү ондадыр ки, гәдим инсанлар һавада учмаг үчүн халча јаратмышдыр; охујан сандыг, өзүјеријән ајаггабы вә саир дә бу гәбилдәндир.

Дүздүр, онларын елми әсасы јохдур. Лакин буна е'тинасыз мүнәсибәт бәсләмәәлијик. Мәсәлән, һағылларымызда белә фантастик элементләр чохдур. Мәшһүр «Мәликмәммәд» һағылына диггәт јетирәк: «... Гыз Мәликмәммәдә деди:—«Еј чавая, о тахчада бир шүшә вар. Дивин чаны о шүшәдәдир. Ону сындырмасан бу дивә күч кәлә билмәјәчәксән». Мәликмәммәд сычрајыб тахчадакы шүшәни көтүрдү, јерә чырпды. Шүшәнин ичиндән бир көјәрчин чыхыб учанда Мәликмәммәд көјәрчинн тутду. Бу һалда див јериндән галхыб јалвармаға башлады:— О көјәрчиннә дәјмә, Дүнјада нә истәјирсән сәнә верим. О көјәрчинн өлдүрмә. О мәним чанымдыр.

Мәликмәммәд деди:—Мәним ахтардығым елә сәнин чанын иди.

Көјәрчинин башыны үзүб јерә атды. Һәмни саат див курулту илә тахтдан дүшүб өлдү.

Бу епизод мифолокија бахымындан ики чәһәтдән марағлыдыр. Биринчиси, бәдни јарадычылығын мәһсулу кими һәр

¹ Зооморфизм—аллаһлары һејванлар шәклиндә тәсвир едән ибтидан дини етигад.

шеј өз јериндәдир. Икинчиси, бурада һансы бир елми-техники «сиррин» кизләнмәсинә шүбһә јери галмыр.

Биз әчдадымыз вә индимиз арасындакы фәрги онда көрмәлијик ки, гәдим инсан арзу вә хәјал оланлары елми вә практик шәкилдә реаллашдыра билмәмиш, фантастик, әфсәңви формада тәсвир етмишдир. Мүәсир инсан исә бүтүн бунлардан узагдыр. Ибтидан инсан өзүнүн хәјал дүңјасында мө'чүзә јарадырды. Мүәсир инсан исә елм вә техниканын күчү илә мө'чүзәләр јарадыр.

Мифолокијанын өзүнәмәхсус фантастик образлары вардыр вә буна идракын јарадычы мәһсулу кими бахмалыјыг. Һәрчәнд бу, дини инамын, һисс вә һәјәчанын ифадәси вә ситәләри кими өзүнү көстәрир.

Мә'лумдур ки, инсан идракы һәмишә ахтарычылығы мејли олмушдур. О, чәмијјәтин сонракы инкишафында һадисә вә предметләрин маһијјәтини өјрәнмәјә, дәрк етмәјә сәј көстәрмишдир. Чүнки инсаны фантазијасыз тәсәввүр етмәк чәттидир. Фолклор нүмунәләриндә халг фантазијасы да мәһз бунуила әлагәдардыр. Идрак просеси — ибтиданән, аналитикликдән јүксәјә, синтетиклијә доғру бүтүн бу мүгәддәмәләрин вәһдәти демәкдир. В. И. Ленин јарадычылығы конкретликдән мүчәррәдлијә доғру спирал шәклиндә һәрәкәтин вәһид акты кими шәрһ етмишдир. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, ағылын (инсан ағылынын) ајрыча бир шејә јанашмасы, шејин сурәтинин алынмасы (анлајышлар) сәдә, билаваситә күзкү сајағы өлкүн бир шеј дејил, фантазијанын һәјәтдан узағлашмасы имканына өзүндә малик олан, бундан әләвә, абстракт анлајышы, идејаларын фантазијаја чеврилмәси (һәм дә инсан тәрәфиндән сезилмәдән, баша дүшүлмәдән чеврилмәси) имканына малик олан мүрәккәб, икиләшән, доланбач бир ишдир. Чүнки ән сәдә үмумиләшдирмәдә дә, ән үмуми элементар идејада да фантазијанын мүрәккәб бир тикәси вардыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән фолклор нүмунәләри бәдни јарадычылығын хусуси мәрһәләси кими гијмәтләндирилмәлидир. Бурада инсан тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини образлы тәфәккүр сүзкәчиндән кечирир. Онларын бәдни фантазијасы јарадычылығда шахәләнир, дәринләшир. Одур ки, һағыл вә әфсанәләрә нисбәтән дастан жанрында бәдни камиллик даһа габарыг нәзәрә чарпыр.

Бәди фантазија сеһирлилијә, ујдурмаја истинадән ону һәрфи мә'нада јох, өтәри мә'нада баша дүшүр. Чүнки бәдијә ярадычылыгыда әсас ролу метафора, аллегория, кинајә вә с. ојнадыгы һалда, мифоложи тәфәккүрдә һеч бир метафора, аллегория кими әламәтләр јохдур. Мифдә фантастиклијә, аллегорияда исә идеја-мәзмунуна тәсадүф едилер.

Инсан инкишафынын илкин мәрһәләләриндә мүчәррәд тәфәккүрүн бә'зи хүсусијјәтләринин тәдгиги мифолокијанын һәмишә диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр. Бир сыра алимләр бу мәсәләдә, әсасән, этнографик материаллара әсасланмышлар. Лакин бу һеч дә инсанын ибтидан тәфәккүрүнү әһатә етмир. Әлиндә мүәјјән мә'нада керидә галмыш халгларын тәфәккүрүнү әһатә едир. Кизлин дејилдир ки, һәмин халглар ибтидан вә мэдәни сәвијјәчә дикәр инкишаф етмиш халглардан хејли кери галмышлар. Бу да истәр-истәмәз онларын дүшүнчә тәрзинә, дүнјабахышларына, әгли имканларына вә и. а. мәнфи тә'сир кәстәрмишдир. Белә ки, Л. Леви-Брјул мүәјјән дәрәчәдә мәнтиги тәфәккүрүн мөвчудлуғуну нәзәрә алараг, ибтидан инсанын тәфәккүрүнү бүтөв һалда, објектив аләмин ганунаујғунлуғундан тәчрид едилмиш кими кәтүрүр, ону тәчрүбәдән, һадисәләр арасындакы објектив әлағәдән мүшаһидәни чыхара биләчәк нәтичәләр һесаб едир, бунлары мистика илә баглајыр.

Ибтидан инсанын тәфәккүр имканларыны мистикләшдирән Л. Леви-Брјул варлығын өзүнү дә мистикләшдирирди. Алимә көрә ибтидан инсанларын јашадыглары, фәалијјәт кәстәрдикләри керчәклијин өзү мистикдир.¹ Тәбиндир ки, гәдим инсанларын фантастик образлар јаратмасы, һәр шејдән әввәл, варлығын диалектикасыны, тәбиәтин ганунаујғунлуғларыны дәрк едә билмәмәсиндә иди. Инсана пислик, өлүм кәтирән, фантастик шәкилдә вәһши вә кобуд вүчудлара гаршы гәһрәманларын мүбаризәсилә јанашы, тәәччүб вә һејрәт, һејраулыг вә севинч һисси дә јаранырды...

Нә дәрәчәдә тајфа-гәбилә коллективләринин тәбиәтә гаршы апардыгы мүбаризәдә гүввәләри сәфәрбәрлијә алмаг, мүдафиә имканларыны мөһкәмләндирмәк вә халгларын, дөвләтин мејдана кәлмә дөврү башлајырса, бу заман халг фантазијасынын јүксәк образларынын инсаниләшдирилмәси просе-

си баш верирди. Артыг халг гәһрәманлары инсан коллективинин күчүнү тәмсил едир, инсанлар арасында фәалијјәт кәстәрир, онлар гәбиләләрә, тајфалара башчылыг едирдиләр.¹ Биз бунун илк бариз нүмунәсини «Китаби-Дәдә Горгуд» дас-танында көрүрүк.

Биз бу мәғаләдә мифолокија вә ярадычылыг һаггында конкрет данышдыг. Шифаһи халг әдәбијјатынын һәртәрафли өјрәнилмәси бу мәсәлә илә әлағәдар даһа јени проблемләрин мејдана чыхмасы зәрурәтини ярадыр. Шүбһәсиз, әдәбијјат-шүнас вә методист алимләримиз мараглы тәдгигатлар апарачаг, әдәбијјат мүәллимләримизи марагландыран, тә'лим просесиндә онлара зрури олан мәсәләләр барәдә әтрафлы сөз ачачаглар.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

1. Беләдән дә охунур, еләдән дә

Верилмиш сөвләрин фонетик тәркибинә диггәт јетирин. Онларда сөвләрин дүзүлүшүндәки сирри ачмаға чальшын.

ири	јај	кәләм
ала	ини	бәрә
кәләк	ана	ајаг
күчүк	ата	гала
гырыг	кичик	гара

2. Дөрдүндән бирн ујғун дејил

- 1) Јазышмаг, данышмаг, көрүшмәк, јығышмаг.
- 2) Једирмәк, јыгдырмаг, күлдүрмәк, јаздырмаг.
- 3) Јармаг, гырмаг, чалмаг, гармаг.
- 4) Динләмәк, тәрләмәк, сәсләмәк, кизләмәк.

¹ Бах: Л. Леви-Брјул. Первобытноје мышленије, М., 1930.

¹ В. Ј. Гусев. Эстетически идеал одол илоре, Ж., «Вопросы фило-софии», 1966, № 12.

ӨЛМӘЗ СӘНӘТКАР

Шәмистан МИКАҖЫЛОВ
(Азәрбајчан ДЕТПИ)

**Биздә ше'р дә вар, сәнәт дә вардыр,
Шаирә, сәнәтә һәрмәт дә вардыр.**

Бу мисралары инди анадан олмасынын 70 иллијини бөјүк ләјагәтлә гејд етдијимиз халг шаири Сәмәд Вурғун даһи рус шаири А. С. Пушкинин өлүмүнүн 100 иллији мүнәсибәтилә демишдир. Инди һамымыз һәмин мисралары ифтихар һисс илә өлмәз Вурғунун өзү илә әлагәләндиририк.

Сәмәд Вурғун поезијасы һәјат поезијасыдыр. кезәллик поезијасыдыр, адамларын гәлбини фәрәһ һисси илә долдураи, јашамаға сәсләјән, фәалијәтә тәһрик едән поезијадыр. һәм дә бу поезијанын һәјатилији, күчү тәкчә бу күнлә мәһдудлашмајыб, кәләчәк нәсилләрин дә гәлбинә ишыг сача биләчәкдир. Рус совет ше'ринин ағсаггалы Николај Тихоновун сөзләри илә десәк, Сәмәд Вурғун кәләчәк нәсилләр—нәтичәләр тәрәфиндән дә севиләчәкдир; кәләчк заманларда јашајан адамлар јер үзүндә аддымлајан, илдән-илә чаванлашан вә чичәкләнән Вурғун поезијасынын күчүнә, сәминнијәтинә инанмаја билмә-јәчәкләр. Ермәни шаири Аветик Исаакјан С. Вурғун јарады-чылығы һаггында данышаркән дејир: С. Вурғун өз јурдунун һәгиги шаиридир; о, доғма вәтәнин сөнмәз улдузларындан би-ридир; елә бир улдуз ки, Азәрбајчан дағлары вә дүзләри үс-түндә даим јаныр вә Азәрбајчан поезија сәмасынын дәринлик-ләрини ишыгландырыр.

Шаирин бир сәнәткар кими шөһрәти Азәрбајчан әрази-синдән, милли мәһдудијәтдән чыхараг мүхтәлиф дијарларда долашыр. Рус шаири Алексееј Куликов јазыр:

**Дилимиз јорулмаз Вурғун демәкдән,
Шөһрәти доланыр, кәзир һәр јаны.**

**Биз онун ше'рилә севдик үрәкдән
Одлар өлкәсини—Азәрбајчаны.**

Назим һикмәт исе јазыр: «С. Вурғун поезијамызын нәһәнк планетидир. Бу планетин күнәши, улдузлары сөнмәздир».

Демәк, азәрбајчанлы да, рус да, күрчү дә, ермәни дә, бир сөзлә, миллијәтиндән асылы олмајараг һамы бөјүк шаирин ја-радычылыг гүдрәтиндән үрәкдолусу данышыр.

Истәр-истәмәз дүшүнүрсән: С. Вурғуну өз халгына, гар-даш халглара бу гәдәр севдирән нәдир? Бу суала чаваб вер-мәк үчүн шаирин јарадычылығына нәзәр салмаг, онун үчүн сәчијјәви олан бә'зи чәһәтләрә диггәт етмәк лазым кәлир.

С. Вурғунун јарадычылығы кениш сәһәлидир. О, кезәл лирик ше'рләр, мүхтәлиф вә зәнкин һәјат лөвһәләрини әкс етдирән поемалар, кезәл мәнзум драмлар мүәллифи кими мәшһурлашмышдыр. Бөјүк истә'дад саһиби олан шаир сөз сәнәтинин сирләринә вагиф олмаг үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдән гидаланмыш, онлардан тә'сирләнмиш вә һәмин тә'сири поетик васитәләрлә ифадә етмишдир.

С. Вурғун зәманәмизин ән мүдрик сәнәткарларындан би-ридир. Она көрә дә шаирин илһам мәнбәләриндән бири јаша-дығы чәмијјәтдә—социализм чәмијјәтиндә сөз сәнәткарына ја-ранан јарадычылыг шәраити, коммунист партијасынын сәнәтә, сәнәткара кәстәрдији гајғыдыр.

**Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Дағ үстә дағ гојан зәһнин, зәһмәтин,
Бир бајраг алтында јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы партијамыздыр.—**

дејә шаир јашадығы чәмијјәти, гардашлыг дүнјасыны илһам-веричи бир гүввә һесаб едир.

С. Вурғун ше'ринин гидаландығы мәнбәләрдән бири ел, оба, вәтәндир. Лакин шаирин елә, обаја, вәтәнә бағлылығыны анчаг мәнсуб олдуғу халг, боја-баша чатдығы ел кими мәһдуд мәнәда дүшүнмәк сәһв олар. Бу мәнә алтында шаир әсрләр-дән бәри гојшулуғ шәраитиндә јашајан халглары вә онларын јерләшдији әразини вәһдәтдә, бүтөвлүкдә кетүрүр:

**Мән илһам алдыгча елдән, обадан,
Сәсимә сәс верир гушлар јувадан,
Ашыг да сазыны басыб дөшүнә
Дејир Әләскәрдән, Сајат-Новадан.**

Мисралардан ајдын олур ки. шаир Элэскәри севдији кими, Сајат-Нованы да сеvir, онларын һәр икисинин сәнәтини гиймәтләндирир, онлардан өјрәнмәјә чалышыр.

Шаир јашадығы дөврән, миллијјәтиндән асылы олмајараг ше'р, сәнәт мүчәһидләринин јарадычылығына һөрмәт бәсләјир, онларын сәнәт инчиләринин сачдығы шүә илә өз поетик зәкасыны ишыгландырыр. С. Вурғун Низами, Фүзули, Вағиф кими классик Азәрбајчан шаирләрини охујуб онлардан өјрәндији кими, А. С. Пушкини вә башга сәнәткарлары да сеvir, сәнәт әләминдә онлары өзүнә мүәллим һесаб едир.

**Мән сәни севмишәм көрпәлијимдән,
Сәнсән мейрибаным, сәнсән устадым,
Нә гәдәр бәхтијар бир инсанам мән,
Ки, сәнин тәләбән чағрылыр адым.**

С. Вурғун бир сәнәткар кими реалистдир вә онун реализми социалист реализмидир. Шаирин әсас объекти реал һәјат һәгигәтләридир.

**Мән јаранмамышам көјләр өвлады
Әзәл шөһрәтимдир торпағын алы.—**

дејән шаир, шөһрәти, учалмағы фикирдә, арзуда, хәјалда, мүчәрредликдә дејил, реал һәјатда, фәалијјәтдә көрүр. Она көрә дә шаирин гәһрәманлары реал һәјат адамларыдыр, өз әли илә, әмәји илә тәбиәти дәјишдирән, даһа да көзәлләшдирән, она чан верән адамлардыр: Бәсти, Сарван, Манја вә башгалары белә гәһрәманлардандыр. Шаири илһама кәтирән дә һәр шејә гадир инсан әмәјидир. Бу чәһәтдән ашағыдакы мисралар сәчијјәвидир:

**О кимдир күлүнкү дағ кими вурур?
Кечичи бајраг да јанында дурур
Көрүрәм о јени бир дүнја гурур...
Лоғманлар јазачағ бу гәринәни;
Бу һикмәт илһама чағырыр мәни.**

Шаир әсил зәһмәт адамынын әмәјиндән јаранан харигәни һикмәт адландырыр вә ону тәрәннүм етмәји бир сәнәткар кими өзүнә вәтәндашлығ борчу сајыр. Бу чәһәтдән әмәк, совет адамынын әмәк сәһәсиндә әлдә етдији харигәләр С. Вурғун јарадычылығында диггәти чәлб едән әсас мөвзулардан биридир. Шаир сечдији зәһмәт адамларыны гајнар иш просесиндә

тәсвир едир, бу просесдә ону даһа да мәтинләшдирир вә инкишаф етдирир. Шаирин әмәк гәһрәманлары иш просесиндә чәлд, зирәк, бөјүк харигәләр јаратмаға гадир олмагла јанашы, һәјатда тәвәзәкардыр, сакитдир, әлдә етдији мүвәффегијјәтлә ловғаланмыр. Беләликлә, шаирин јаратдығы әмәк гәһрәманларынын образлары әхлағи камиллик бахымындан да диггәти чәлб едир.

Вәтәнпәрвәрлик С. Вурғун јарадычылығынын мәркәзи хәттини тәшкил едир. Вурғунда елә бир ше'р тапмағ олмаз ки, онун вәтәнә мүнасибәти бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини тапмасын, охучуну бу мүгәддәс анлајыш үзәриндә дүшүндүрмәсин. Вәтән ана рәмзидир, һәтта чох вахт бу ики сөз бирләшәрәк «Ана вәтән» шәклиндә ишләнир. Шаир өз ше'рләриндә вәтән анлајышыны даһа да үлвиләшдирир, мүгәддәсләшдирир.

**Мән бир ушағ, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана
Һанкы сәмтә, һанкы јана
Һеј учсам да јувам сәнсән
Елим, күнүм, обам сәнсән.**

мисраларында шаир өзүнүн вәгәнә бағлылығыны чох садә, сәрраст ифадә едир, лакин шаирин лаконик шәкилдә дедији фикир дәрин фәлсәфи мәна газаныр.

С. Вурғун вәтәнин һәр бир кушәсинә санки гарыш-гарыш бәләддир, онун һәр бучағынын көзәллијини бөјүк һәссаслығла дујур вә өз ше'рләриндә тәрәннүм едир. Шаирин «Азәрбајчан» ше'ринин һәр бәндини охудугда јурдумузун бир кушәсинин ән маһир рәссам фырчасы илә јарадылан көзәл таблосу көзүмүз гаршысында чанланыр.

**Овчу, инсаф елә, кечмә бу дүздән!
О чәлләр гызыны ајырма биздән!
Гојма ағры кечә үрәјимиздән,
Гыјма өз ганына бојана чейран!
Нә көзәл јарашыр Мугана чейран!**

мисралары илә шаир елә бил вәтән көзәллијинин кешижиндә дуруб, ону мүнафизә етмәјә чалышыр.

Шаирин вәтәнпәрвәрлији јурдумузун көзәлликләрини тәрәннүм етмәклә мәһдуд галмыр, онун шөһрәтини, шәрәфини горумағы, лазым кәлдикдә силаһа сарылыб, онун кешижиндә

дурмағы о, өзү үчүн вэтэндашлыг борчу һесап едир. Бөжүк Вэтэн мұһарибәсинин башланмасы илә элагәдар шаирин делији ашағыдакы мисралар бу чәһәтдән чох сәчијјевидир:

**Билсин ана торпаг, ешитсин вэтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.
Гој вэтән торпағы ајаға галхсын
Һәр икид көзүндән илдырым чахсын.**

Бу бөжүк вэтәнпәрвәр сәнәткарын мұһарибә дөврү јарадычылығына нәзәр салдыгда ајдын олур ки, о, һәгигәтән, силаһа сарылыр—сөз силәһи н а. Шаирин өзүнүн дедији кими, һәр сөзүн сигләти фашизмә гаршы бир топа дөңүр.

С. Вурғун ше'рләринин күчү бир дә онун хәлгилијиндәдир. Хәлгилик марксист әдәбијјатшүнаслығынын әсас принципләриндән биридир вә үмумијјәтлә, сәнәтин ән бөжүк мөјарыдыр. Көркәмли әдәбијјатшүнасымыз Мәммәдчәфәр Чәфәров јазыр: «Биз нәзәријјәдә һәр нә гәдәр интеллектуаллыгдан, фәлсәфәдән, реализмдән, психолокизмдән, бәдин форма әлванлығы вә саирәдән данышсаг да, јенә бу нәтичәјә кәлиб чыхачағыг ки, ше'рин үрәји халгын үрәји, ше'рин фәлсәфәси халгын һәјат фәлсәфәси, ше'рин әхлагы халгын көзәл әхлаги кејфијјәтләри, ше'рин дили халгын дили олмалыдыр». Бах С. Вурғун поезијасы белә поезијадыр. Халгын һәјаты, әмәли фәалијјәти, гурмаг, јаратмаг шөвгү, истәк вә арзулары, гәлби, һиссләри, тәфәккүрү, фәлсәфи фикри, бир сөзлә, үрәји С. Вурғунун ше'риндә өз әксини тапыр. Ән дәрин фәлсәфи мә'наны кениш халг күтләсинә чатачаг шәкилдә поетик диллә ифадә етмәк, үмумиләшдирмәк С. Вурғун јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләриндән биридир. Бу вә ја башга фикри үмумиләшдириб охучуја чатдырмаг үчүн «агил бабалара» мұрачиәт етмәк бу бөжүк сәнәткарын чох ишләтдији әдәби пријомдур. Бу ону көстәрир ки, шаирин фәлсәфәси сөзүн һәгиги мә'насында халгын һәјат фәлсәфәсидир.

Сөз сәнәткарынын јарадычылыг гүдрәти халгын чох зәпкин вә түкәнмәз сөз хәзинәсиндән истифадә мөһарәти илә өлчүлүр.

С. Вурғун «Дүнја шаирләри дөјүшә кәлсин, һәр сөз дә чәб-һәдә бир әскәр олсун» дејә, әдәбијјаты дөјүш мејданына, иш-ләнән һәр сөзү исә дөјүш мејданында гәһрәманлыг көстәрән әскәрә бәнзәдир. Лакин бәдијјат мејданында һәр чүр сөз мұвәффәгијјәт газана билмәз. Әдәбијјатда сөздән данышаркән

мәчазын мұхтәлиф нөвләри, тәсвир васитәләри, ифадә чаларлығы нәзәрдә тутулур. Бу бахымдан јанашдыгда С. Вурғун әдәбијјатда сөзүн чох сәрраст атычыларындандыр, сөз васитәсилә инсан гәлбини фәтһ едән, көнүл рүбабыны еһтизаза кәтирән. «лал дүјғулары» дилләндирән, һәр дујан гәлбә, дүшүнән бејинә гида верән, ше'рләри илә она һаким олан сәнәткардыр. Шаирин јаратдығы епитет вә тәшбәһләр, истһарәләр вә метонимијјалар, мұбалигә вә литоталар конкретдир, садә вә алашыглыдыр; һамынын баша дүшәчәји тәрзәдир. Мүәллифин данышдығы мәзмунун, ирәли сүрдүјү идејанын, тәблиг етдији фикрин баша дүшүлмәсинә истһгамәтләндирилр. Бу чәһәт С. Вурғун јарадычылығындакы хәлгилији даһа да гүвәтләндирилр. Она көрә дә С. Вурғунун әсәрләри чох охунаглыдыр, јаддагаландыр; һамы тәрәфиндән севилир вә тез әзбәрләнир.

С. Вурғун бүтүн варлығы илә социализм һәрәкәтына, коммунизм идејаларына бағлы шаирдир. Онун әсәрләриндә апарычы идеја да социализм идејалары, марксизм-ленинизм идејаларыдыр. Елә бир идеја ки, бүтүн дүнјада әсил зәһмәт адамларынын һәјатыны, истһсмар дүнјасындан азадлыга кедән јолу ишыгландырыр. Шаирин охучулары ону коммунизм идејаларыны һәрарәтлә тәрәннүм вә тәблиг едән әсил коммунист бир шаир кими таныјыр. Шаир:

**Билирәм ки, мәним сәсим—азадлыг сәсим,
Милјон-милјон инсанларын һагг сәсидир.**

дејәркән онун тәблиг етдији идејанын ән јүксәк бәшәри идеја олдуғуну ифадә едир. Бу бахымдан шаирин «Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары», «Авропа хатирәләри», «Өлүм күрсүсү», «Зәнчинин арзулары» кими дәрин мәзмунлу әсәрләри диггәти чәлб едир. Шаир белә әсәрләриндә габагчыл күтләләрин јени дүнја һадисәләринә бахышыны, мұнасибәтинин әкс етдирилр. С. Вурғун өз әсәрләри илә коммунизм идејаларынын ән мұбариз тәблигәтчысы кими чыхыш едир вә бүтүн өлкәләрин тәрәггипәрвәр адамларыны да мұбаризәјә гошулмаға чағырыр. «Ленинин китабы» әсәриндә охујуруг:

**Амаду! Гардашым, учалт сәсини,
Сән үмид көзләмә кралдан, сердән!
Јазаг коммунизмин тәрәнәсини
Сән Бразилијадан, мән СССР-дән...**

Назим дә учалтсын һаггын сәсини

Дәмир пәнчәрәли зиндан ичиндән!
Гатсын нәфәсимә өз нәфәсини
Гавалас Ромадан, Сијао Чиндән.

С. Вурғун Коммунист Партијасынын гүдрәтинә, онун рәһ-
бәрлији илә «дүнјанын хәритәсинин дәјишмәсинә», комму-
низм идејасынын тәнтәнәсинә, онун ајдын сабаһына инаныр
вә һәмишә ондан күч алыр. Шаир партијамызын букүнкү фә-
алијјәтинин кәләчәк нәтичәләрини көрүр вә мүтәрәгги роман-
тиканын күчүнү өз әсәрләриндә ајдын ифадә едир. Бу чәһәт-
дән «Заманын бајрагдары» поемасындан ашағыдакы парчаја
нәзәр салаг:

Мән бу сәтирләри јаздығым дәмдә,
Үрәк дилә кәлиб, динди синәмдә.
Шаир! Дәјишмәјән чаһанда нәдир?
Одуна ешгинә һәр вахт јандығын
Күчүндән дәниз тәк далғаландығын,
Әбәдијјәт дејиб күнәш сандығын,
Де һансы мә'надыр, һансы гүввәдир?
Сөјлә дәјишмәјән чаһанда нәдир?
Мәнсә мизраб вуруб сары бир симә.
Белә чаваб вердим өз үрәјимә:
Дәјишилән һәјат, дәјишән елдир.
Анчаг алышдыгча оду сөнмәјән.
Мәрд оғуллар кими үзү дөнмәјән,
Бир мәсләк ешгидир, бир дә әмәлдир,
Бир дә илк нәғмәмиз бејнәлмиләлдир.
О һәр вахт өтәчәк дилдә ағызда.
Јүз илләр, мин илләр кәлиб кечсә дә,
Инсанлар күнәшә, аја көчсә дә,
Бир рәнкдә галачаг бајрағымыз да,
Нәғмә тәк кәзәчәк дилдә, ағызда...

Шаир Коммунист партијасындан күч алыр. Бу ејни за-
манда халғын күчүдүр. Бу күч һәјаты даһа да дәјишдирәчәк,
лакин дәјишмәјә гадир олан бу мәсләк. бу әмәл дәјишмәјәчәк-
дир.

Азәрбајчанлы охучуларыны башга халғларын мәшһур сә-
нәт нүмунәләри илә таныш етмәк саһәсиндә дә С. Вурғунун бө-
јүк хидмәтләри вар. О, бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин «Јев-
кени Онекин» адлы мәнзум романыны, күрчү шаири Ш. Руста-
велинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» әсәринин бир һиссә,

сәсини вә с. әсәрләри тәрчүмә етмишдир; һәм дә бу әсәрләрин
тәрчүмәсинә өз орижинал әсәрләриндән аз әмәк сәрф етмә-
мишдир. «Јевкени Онекин» әсәринин тәрчүмәси һаггында ша-
ир өзү јазыр:

Ахытдым алнымын инчи тәрини,
Јанмадым өмрүмүн ики илинә.
Русија ше'ринин шаһ әсәрини.
Чевирдим Вагифин ширин дилинә.

Бүтүн бунлар шаирә өлмәзлик бәхш едән, ону севдирән
чәһәтләрдир. Заман кечдикчә бу бөјүк шаир халга даһа да
јахынлашыр. С. Вурғун өз әсәрләри илә, поетик тәфәккүрү илә
гәдирбилән халгы арасында, поезија пәрәстишкарларынын
гәлбиндә өз һејкәлини учалдараг јашајыр.

СӨЛӘМӘЛӘР, ФИКИРЛӘР:

Сәмәд Вурғун јарадычылығы солмаздыр,
һәјатын өзү кими солмаздыр, онун фәдакар
фәалијјәтинин тимсалы һеч вахт өз руһланды-
рычы мә'насыны итирмәјәчәк, онун әфсанә
бәнзәр биткин вә көзәл һәјатына мәфтунлуг
һисси һеч вахт түкәнмәјәчәкдир, чүнки бу һә-
јат һүнәр иди, бу һәјат икидлик иди, бу һәјат
гәһрәмәнлиг иди.

ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин биринчи
катиби **К. М. Марков.**

Низами, Фүзули, Вагиф, Мирзә Фәтәли
Ахундов, Мирзә Әләкбәр Сабир кими Азәрбај-
чан классикләринин шанлы дәрәҗәсинин давам-
чысы вә хәләфи олан Сәмәд Вурғун өз сәләф-
ләринин бүтүн сөз еһтијатына усталыгла јијә-
ләнмиш, совет дөврүнүн јетирмәси, јени Азәр-
бајчан ше'ринин баниси олмушдур. Бу ојнаг
вә чиләланмыш ше'р Мајаковски ше'ринин ин-
кишафы демәкдир, јени сөз, јени ибарә, јени
вәзн, јени гафијә демәкдир.

ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин катиби
С. С. Наровчатов.

ОХШАМАГ ИСТЭДИЖИМ ИНСАН

Мəһəммəd ƏМƏДОВ

«Азербайчан мəkтəби» журналынын шə'бə мудири

Бə'зən мəkтəбдə шакирдлэр белə бир мараглы суалла гаршылашырлар: «Сən кимə охшамаг истэрдин?» Əлбэттə, тарихдə елə шəхсийэтлэр вар ки, онлардан нүмунə кəтүрмək, өјрəнмək, онлара охшамаг һамынын арзусудур. Белəлэри чохдур. Бунларын арасында партија вə дəвлэт хадимлэри, алим вə эдиблэр, эмək гəһрəманлары вə башгалары вардыр. Сəмэд Вурғун да охшамалы шəхсийэтлэрдэндир. Мəн шакирд олсајдым, «Сən кимə охшамаг истэрдин?» суалы илə гаршылашыгда дejəрдим: «Мəн Сəмэд Вурғуна охшамаг истэрдим!».

Истэр али мəkтəб иллэриндə истэрсə дə журналистлик фəалијјəтим дөврүндə Сəмэд Вурғунун јарадычылығына тез-тез мурачиэт етмəјим, онун һəјатыны өјрəнмəјим нəтичəсиндə белə бир гəнаэтə кəлмишəm ки, бу халг шаиринə охшамаг, онун кими олмаг һәр бир шəхс үчүн бəјүк хошбəхтликиди! Она кərə ки. Сəмэд Вурғун сөзү илə эмəли бир олан инсан иди. О, охучусундан эсил вэтəндаш, инсанпəрвэр, зəһмəkеш, гəлби, арзусу тəмиз олмағы тэлəб етдији кими, өзү дə бу тэлəбə садиг галырды. Мəн һələ ешитмəмишəm ки, кимсə Сəмэд Вурғунун јарадычылығыны онун шəхсийəти илə бирликдə тəриф вə тəгдир етмəсин. Бу кејфијјət исə һәр сənəткара нəсиб олмур. Умумијјэтлə, о, инсанлыг еталону, һəјат мəkтəби иди. Вахтилə рус тəнгидчиси В. Г. Белински јазмышдыр: «Һәр бир һəгигət нə гэдэр ајдын олурса олсун, ону сөјлəјəнлэрини иш вə һэрəkəтиндə тэтбиг едилмирсə, бош бир сөз вə сəs оларга галыр: о да јалан кими бир шејдир». Мəһз Сəмэд Вурғун да белə бир доғру нəтичəјə кəлмишди ки, инсанын сөзүнү онун иши тамамламалыдыр. јохса башгалары она инанмаз.

Дејирəm ки, узак јолда сусузлуг чəкən
Бир инсанын јолларында булаг олајдым.
Бүтүн мəслək достларынын бу дүнјада мən
Һәр гəминə, нəш'əсинə ортаг олајдым!..

Бəли, о белə дејирди. белə иди вə онун һаггында белə дə данышырлар. Мəн тэлəбə вахты онун барəсиндə ешитдијим бир сəһбəти хатырлајырам. Бир дəфə мүəллимим, игтисадијјат емлэри намизəди, досент Адил Гасымов мүəјјən бир һадисə илə əлағадар олараг мənə деди: Сəмэд Вурғуну эн эзиз адамым кими тез-тез јада салырам. Бир вахт бир-биримизи танымырдыг. Даһа доғрусу, мən ону халг шаири кими таны-

ыр. ше'рлэрини севə-севə охујурдум. О исə... Ахы һарадан таныјачагды, али мəkтəбти јеничə битирмиш кəнч идим. Аспирантураја мүвəффəгийэтлə имтаһан вериб гəбул кағзынын кəзлэјирдим. Бирдən мənə дедилэр ки, сиз гəбул едилмирсиниз. Мəн Сəмэд Вурғунун хејрхаһ, объектив адам олдуғу барədə чох ешитмишдим. Буна кərə дə онун јанына кедиб дəрдими данышдым, мənə гаршы əдалəтсизлик едилдијини, əвəзимə башгасынын аспирантураја кəтүрүлдүјүнү сөјлəдим. Сəмэд Вурғун телефонла зəнк вуруб мəни имтаһан вердијим институтун директоруна тапшырды, сонра да онун гəбулуна кəндəрди. Директор кəлишимдən һирслəниб деди: «Сиз нијə ахы ора-бура мурачиэт едир, һəтта о бојда инсаны раһат бурахмырсынын! Јахшысы будур, сəссизчə јығышыб кəндинизə гајыдын». Мəн бу чавабдан мəјус олдум. Тај-тушларым јенə Сəмэд Вурғуна мурачиэт етмəјими мəслəһət кəрдүлэр. Халг шаири бу дəфə дə мəни чох мəһрибан гаршылады. О, директорла сəһбəтин нəтичəсини ешидэн кими, азачыг хəјала дадыб белə бир мəkтүб јазды:

Архалыја арха олма, дејэрлэр ки, јамагдыр,
Архасыза арха ол ки, гој десинлэр дајагдыр!

Директор мəkтүбу алыб охуду вə фикрə кетди... Мəн аспирантураја гəбул олундум.

Тэлəбэлэрин игтисадијјат елминин «шаири» адландырдығы вə чох һөрмət етдији һəмин Адил Гасымов С. М. Киров адына Азербайчан Дəвлət Университетиндə чалышыр, јери кəлдикчə о əһвалаты јетишдирмэлэринə данышыр.

Сəмэд Вурғун белə хејрхаһ инсан, сөзүн эсил мə'насында халг шаири, халг адамы иди. О, инсанлыгдан јазыр, инсанлыг нүмунəси кəстəрирди, достлугдан јазыр, достлуг нүмунəси кəстəрирди, сəхавətлиликдən јазыр, сəхавətлилик нүмунəси кəстəрирди, вэтəнпəрвэрликдən јазыр, вэтəнпəрвэрлик нүмунəси кəстəрирди, сənəткарлыгдан јазыр, сənəткарлыг нүмунəси кəстəрирди. Бир сөзлə. Сəмэд Вурғун нəдэн јазырдыса шəхси нүмунəси илə ону зəнкинлэшдирир вə дəринлэшдирирди. О, јалныз шəхсийəти илə дə халг арасында јашаја вə севилə билэрди. Онун бу кими кејфијјəтинə данр сајсыз-һесабысыз фактлар кəстəрмək олар. Мənчə, орта мəkтəб мүəллимлэри дəрсдə Сəмэд Вурғундан данышаркən бу барədə дə сəһбət ачсалар лап јеринə дүшэр.

Бəли, мəндən сорушсајдылар ки, сən кимə охшамаг истэрдин, фəхрлə дејəрдим: «Мəн Сəмэд Вурғуна охшамаг истэрдим!»

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛИКЛӘРИНДӘ ТЕРМИН ДОЛАШЫГЛЫГЛАРЫНА ДАИР

Әләддин ӘЛИЈЕВ
(Азәрбајчан ММТИ)

Сөзләрин тәркибинә көрә тәһлилиндә мүүллимләримиз бир сыра чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинликләрдән бири дә -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә илә дүзәлән мүрәккәб сөзләрин тәһлили илә әлағадардыр.

Ајдындыр ки, битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин бир һиссәси-һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә-нин, ејни сөзүн ортасына артырылмасы илә дүзәлир.

Азәрбајчан дилиндә кениш шәкилдә -ба, -бә илә мүхтәлиф нитг һиссәләриндән мүрәккәб зәрф дүзәлдилир; мәсәлән, исимдән: аддым-ба-аддым (кәзмәк), шәһәр-бә-шәһәр (ахтармаг) вә с.; сајдан: бир-бә-бир (кәзмәк), тај-ба-тај (ачмаг) вә с.; фе'лдән: вур+һа+вур, бас+а+бас, кәс+ә+кәс вә с.

Мадам ки дәрсликләримиздә «һәр бир морфемә верилән тә'рифдә онларын (ајры-ајры морфемләрин) сөзүн мә'налы һиссәләри олмасы хүсусилә нәзәрә алынмышдыр»,¹ белә олду-да бәс нә үчүн -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә илә дүзәлән мүрәккәб сөзләрин һиссәләри кениш шәкилдә шәрһ едилмәсин. Бундан башга, «мәсәләјә јени бахымдан јанашылмасы ејни заманда сөз јарадычылығы үзрә тәһлил нөвүндән дә истифадә олунмасы зәрурәтини ирәли сүрүр. Бу нөв тәһлил сөзүн нечә әмәлә кәлдијини ачмаг, изаһ егмәк мәгсәдини күдүр».² Белә исә он-да -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә илә дүзәлән мүрәккәб сөзләрин нечә әмәлә кәлдији бу сәһәдә гаршыја чыхан чәтинликләр нә үчүн арашдырылмасын.

Бизчә, бу чәтинлик ән азы ики сәбәб үзүндән баш верир. Биринчиси, -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә илә дүзәлән мүрәккәб сөзләрин ејни сөзүн тәқрарындан ибарәт мүрәккәб сөзләрлә ејниләшдирилмәсиндә өзүнү көстәрир.

¹ Ә. Әфәндизадә. IV синифдә Азәрбајчан дили (мүүллимләр үчүн вәсаит), «Маариф» нәшријаты, 1973, сәһ. 126.

² Јенә орада, сәһ. 126.

Мә'лумдур ки, мүрәккәб сөзләр ејни сөзләрин тәқрары илә јахын, мүхтәлиф мә'налы, антоним сөзләрин бирләшмәси вә исимлә мәчәзи мә'нада ишләнән фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә илә дүзәлән мүрәккәб сөзләр бу маддәләрдән ајдынлығы илә сечилир. Лакин дәрсликләримиздә ејни сөзүн тәқрары илә дүзәлән (тез-тез, аз-аз) мүрәккәб сөзләр сырасында **вурһавур, үзбәүз, гачһагач** мүрәккәб сөзләри дә мисал чәкилмишир.

Һалбуки **үз-үз, гач-гач, вур-вур вә тез-тез** кими сөзләри -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә, илә ишләтмәдикдә онларын јени мә'на илә һеч бир әлағәси галмыр.

Икинчиси, орта мәктәбин Азәрбајчан дили дәрсликләриндә һәммин морфемләрин мүхтәлиф терминләрлә адландырылмасындан ирәли кәлән чәтинликдир. -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә IV синфин дәрслијиндә битиширичи (126—127), V синифдә һиссәчик (сәһ. 33—34), VI синифдә јенә битиширичи (сәһ. 65) кими тәғдим олунур. Көрүндүјү кими, бу мүхтәлифлик дә мүүллими чәтинлијә салыр.

Мүбаһисәјә сәбәб олан мәсәләләрдән бири дә **һиссәчик вә битиширичи** терминләридир.

Һиссәчик нәдир?

Әрәб сөзү олан әдатын азәрбајчанча тәрчүмәси **һиссәчикдир**. Бу бахымдан һеч һиссәчиклә јени сөз—мүрәккәб сөз дүзәлдиләрми? Ахы орта мәктәбин програм вә дәрсликләриндә бә'зи морфемләр дә (мәс.: **иди, имиш, исә**) һиссәчик адландырылыр. Бәс онда **иди, имиш, исә** нә үчүн сөзләрин ортасында ишләниб мүрәккәб сөз дүзәлтмир? Белә дејилсә, функцијасына вә дашыдыгы мә'наја көрә мүхтәлиф олан **иди, имиш, исә** морфемләри нә үчүн -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә морфемләри кими ејни терминлә адландырылыр?

-һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә-нин «битиширичи» адландырылмасы да бә'зән долашыгыга сәбәб олур. Әввәлә она көрә ки, елә орта мәктәб дәрсликләриндән таныдығымыз битиширичиләрлә (н, ј, с самитләри илә) јени сөз—мүрәккәб сөз дүзәлдилмир.

Демәк **н, ј, с** битиширичиләри илә **-һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә-ни** ејни терминлә адландырмаг мәгсәдәүјгүн дејил.

Јери кәлмишкән ону да хатырладаг ки, **-һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә** морфемләринин адландырылмасы һаггында елми әдәбијјат-да да мүхтәлифлик вардыр.

Белә ки, һәммин морфемләр **битиширичи**¹, **үнсүр**², **битиширичи үнсүр**³, **һиссәчик**⁴, **шәкилчи**⁵ вә бә'зән дә адсыз

(«тәкрарланан фе'лин -һа васитәсилә говушдурулмасындан дүзәлән мүрәккәб сөзләр»)⁶ кими тәгдим олунар.

Бизчә, сөзләрин ортасында ишләнмәклә мүрәккәб сөз эмәлә кәтирән -һа, -һә; -ба, -бә; -а, -ә орта мәктәб дәрсликләриндә бир терминлә адландырылмалыдыр.

1. Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I н., Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1960, сәһ. 236; Азәрбајчан дилинин орфография лүғәти, «Елм» нәшријаты, Бақы, 1975, сәһ. 19, 25; Муса Адиллов. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. Бақы, «Елм» нәшријаты, 1974, сәһ. 133.

2. С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы. АДУ нәшријаты, Бақы, 1960, сәһ. 167; С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили (лексика), «Маариф» нәшријаты, Бақы, 1970, сәһ. 222; Муса Адиллов. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. «Елм» нәшријаты, Бақы, 1974, сәһ. 131; М. Һүсејизадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Азәртәдриснәшр, Бақы, 1963, сәһ. 203; М. Һүсејизадә. Мүасир Азәрбајчан дили (морфолексика). III н., «Маариф» нәшријаты, Бақы, 1973, сәһ. 43, 264.

3. С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили (лексика). «Маариф» нәшријаты, Бақы, 1970, сәһ. 220.

4. Р. Мәһәррәмова. Сабирин дили. «Маариф» нәшријаты, Бақы, 1976, сәһ. 68.

5. Ф. Зејналлов. Түрк дилләринин мүғажисәли грамматикасы. АДУ нәшријаты, Бақы, 1974, I н., сәһ. 136—137.

VII—VIII СИНИФЛӘРИН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Вагиф ГУРБАНОВ

(Бақы, 187 №-ли мәктәб)

Мә'лум олдуғу кими, јени програмла VII—VIII синфин «Азәрбајчан дили» дәрслији (мүәллифләри академик М. Ши-рәлијев вә профессор М. Һүсејизадә) һазырда мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилир. Бу проседә онун бир сыра нөгсанлары ачыг-ашкар нәзәрә чарпыр.

Әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, VII—VIII синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки нәзәри материалларын дедуктив методла верилмәси, бу заман мүшәһидә материалларын-дан, суал-тапшырыглардан истифадә олунамасы дәрседә шакирдләрин фикри фәаллығыны, мүстәгиллијини тәмин етмәк ишини мәнһудлашдырыр. Јени мөвзунун өјрәнилмәсини мүасир тәләбләр әсасында тәшкил етмәкдә, бир нөв, мүәллимин әл-голуну бағлајыр. Бу нөгсаны, әлбәттә, дәрслији

тамамилә јенидән ишләркән дүзәлтмәк мүмкүндүр. Лакин онун елә нөгсанлары вар ки, бунлары дәрслијин нөвбәти нәшриндә дүзәлтмәк олар:

1) Дәрслијин 3-чү сәһифәсиндәки ики тапшырығын (2 вә 3 нөврәли тапшырыглар) шәртиндә фикир долашыглығы вардыр: **орада верилмиш сөзләри чүмләләрдә фе'л вә фе'ли сифәт кими ишләтмәк тәләб олунар.**

Бурадан белә дүшүнмәк олар ки, куја фе'л вә фе'ли сифәт башга-башга нитг һиссәләридир.

2) Кечилмишләрин тәкрары үзрә 8-чи тапшырыг беләдир: «Охујун, заман зәрфләрини тапыб тәһлил един». Бу тапшырығын тәләбини нечә баша дүшмәк олар? Мә'лум дејил ки, бурада һансы тәһлилдән сөһбәт кедир.

3) 13 нөврәли чалышмада **нә гәдәр** сөзүнүн верилмиш чүмләләрдән һансында зәрф, һансында гејри-мүәјјән сәј олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк тәләб олунар. Һалбуки ахырынчы ики чүмләдә **нә гәдәр** сөзү нә зәрф, нә дә гејри-мүәјјән сәј мә'насында ишләнмишдир. Бунларын һәр икисиндә **нә гәдәр** сөзү суал әвезлијидир. Чүмләләр беләдир: 1) Бу зала нә гәдәр тамашачы јерләшир? 2) Тамаша нә гәдәр чәкәчәк?

4) 22 нөврәли тапшырыгда «әдатларын гурулушча нөвләрини хатырлајыб данышмаг» тәләб олунар. VI синфин програм вә дәрслијиндә исә әдатын бу нөвү һаггында мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулмамышдыр.

5) 24 вә 25 нөврәли тапшырығын шәрти мәнтиги чәһәтдән нөгсанлыдыр. Орада дејилир: «**Билдијиниз модал сөзләри чүмләләрдә һәм модал сөз, һәм дә әсас нитг һиссәси кими ишләдин.**»

Көрүндүјү кими, бурада сөһбәт оморфом сөзләрдән кедир. Одур ки, тапшырығын шәрти белә дүрүстләшдирилмәлидир: **һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә модал сөз кими ишләнә билән сөзләр. Беләләринә аид нүмунәләр көстәрин.**

6) Хәбәр мөвзусуна аид нәзәри материалда мүәллифләр үстүндә идиләр, оғлан иди кими сөзләри мүрәккәб хәбәрә мисал көстәрмишләр.

Мә'лумдур ки, **иди, имиш** вә **исә** һиссәчикләри сөзләрә һәм битишик, һәм дә ајры јазылыр. Бәс бу һиссәчикләр битишик јазыланда сөз садә үзв, ајры јазыланда мүрәккәб үзв һесаб олунамалыдыр?

7) Дәрсликдә ола билсин ки компоненти ара сөз, демәк олар ки, исә ара чүмлә кими верилмишдир. Сүбуг етмәжә егитијач јохдур ки, һәммин ифадәләр грамматик чәһәтдән бир-бириндән фәргләнмир.

8) «Зәрфлијин ифадә васитәләри» мөвзусу үзрә 134 нөмрәли чалышманын шәрти беләдир: «Көчүрүн, чүмлә үзвләринин алтындан мұвафиг хәтләр чәкин».

Әслиндә исә белә олсајды, фикир даһа ајдын ифадә едиләрди: «Ашағыдакы чүмләләри синтактик тәһлил едиб, чүмлә үзвләринин алтындан хәтләр чәкин».

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Чашдырычы суаллар.

1. Чајы бычагла кәсмәк олармы?
2. Шир консерв габына сыға биләрми?
3. Гајыг боғаздан кечәрми?
4. Газ әтини газ үстүндә биширмәк олармы?

Нечә сәс, нечә һәрф вардыр?

Верилмиш сөzlәри дүзкүн теләф-фүз един, онларда нечә һәрф, нечә сәс олдуғуну мүәјјәнләшдирин.

нефтчиләр	дөвшан
достлуг	нөвбә
сәһьсиз	чамаат
һәрдахта	тәәссүф

Дидактик материаллар

ИМЛА МӘТНЛӘРИ*

Тәкрар вә јохлама үчүн материаллар

МАРАГЛЫ ЕКСКУРСИЈА.

Күчлү јағышдан сонра булудлар дағылмышды. Күнәшин шуалары һәр тәрәфә сәпәләнмишди. Зәиф күлөк јашыл отларын, әлван чичәкләрин әтрини әтрафа јајырды. Бүлбүлләр јенә өз ширин нөгмәләри илә тәбиәтә хусуси көзәллик верирдиләр. Чинар, ағчагајын ағачларынын јарпағлары күлөк әсдикчә пул кими парылдајырды. Бирдән шеј-пурун чағырыш сәси әтрафа јајылды. Ушағлар нөгмә охуја-охуја јола дүшдүләр. Онлар бу марағлы екскурсијаны дүнөндән сәбрсизликлә көзләјирдиләр. Көнч ленинчиләр бир саатдан сонра арычылыг совхозуна чатдылар. Совхозун директору онлары сәминийәтлә гаршылады. О, ушағлары арычыларынын иши илә әтрафлы таныш етди.

Әләвә тапшырыг. I вариант: 1) Мәтнин биринчи вә икинчи чүмләләриндә сөз бирләшмәләрини тапыб онларын алтындан хәтт чәкин. 2) Ахырынчыдан әввәлқи чүмләни чүмлә үзвләринә көрә тәһлил един. II вариант: 1) Мәтнин сонундакы үч чүмләдә сөз бирләшмәләринин алтындан хәтт чәкин. 2) Үчүнчү чүмләдә баш үзвләри тапыб көстәрин (алтындан мұвафиг хәтләр чәкин).

УНУДУЛМАЗ КҮН.

Мин доғгуз јүз гырх бешинчи илин мај күнләриндән бири иди. Адамлар шәһәрин күчәләриндән сел кими ахышырдылар: һәр тәрәфи севинч сәсләри бүрүмүшдү. Таныш олмајанлар да бир-бирини тәбрик едир, гучаглашырдылар. Һамы чәбһәдән гајыданлары гаршылајырды. Һәр тәрәфдән онларын үстүнә тәзә јаз чичәкләри сәпирдиләр. Шәһәрин мејданчаларындан әтрафа мусиги, маһны сәсләри јајылды. Көнчләр рәгс едир, нөгмә охујурдулар. Һәммин күндә илк әл-әлван фишәнкләр шәһәримизин көјләрини бәзәди. Фишәнкләр јерә сәпәләндикчә, елә бил көјүн улдузлары адамларын үстүнә төкүлүрдү. Инди о күндән чох илләр өтүб кечмишдир. Амма халгымыз һәр ил мајын доғгузуну бөјүк севинчлә бајрам едир.

Әләвә тапшырыг. I вариант: 1) Мәтндән бир һәмчинс үзвү чүмлә тапыб һәмчинс үзвләрин алтындан хәтт чәкин. 2) Сонунчу

* Әввәли мөчмүәмизин үчүнчү нөмрәсиндә (1976).

чүмлэнийн грамматик эсасыны тапыб ишарэлэрлэ көстөрүн. П в а р и а н т: 1) Икинчи чүмлэнийн грамматик эсасыны көстөрүн. 2) Үчүнчү чүмлэдэки сөз бирлэшмөлөрүнүн алтындан хэтт чэкин.

ДӨҮШДЭН СОНРА.

Агыр танклар ити сүр'өтлө ирэли чумур, тэјјарэлэр бомбалары дүшмөн сөнкөрлөрүнө төкүрдүлөр. Јери дө, көү дө дөһшөтлө курулту бүрүмүшдү. Һавада вурулан дүшмөн тэјјарэлэри аловлана-аловлана мөшөлэрин ичинэ јуварланырды. Пулемјотлардан гурғушун јагыр, топ күллэлэри торпагы кејө созурурду. Пијадаларымыз дүшмөн сөнкөрлөрүнө јахынлашдылар. Аз кечмэдэн сүнкү дөјүшү башлады. Ганлы чарпышма дөрд саат давам етди. Дүшмөн кери чэкилмөјө мөчбур олду.

Сакитлик башланды. Шимал күлөклэри барыт думанларыны узаглара говурду. Бу вахт лейтенант Ивановун танкындакы көрлө ширин-ширин јухудан ајылды. О, кичик көзлэри илэ танкын ичиндэкилэри сејр етмөјө башлады. Иванов сүд шүсөсини көрпөнин агзына јахынлашдырды (О р д у б а д и д э н, 85 сөз).

САРАНЫН АРЗУСУ.

Сечки күнү иди. Саранын анасы сөс вермөјө кетмөк үчүн һазырлашырды. Бу заман Сара она деди:

— Ана, мән дө сөс вермөк истөјирәм.

Анасы гызыны өлүб деди:

— Гызым, сән һөлө балачасан. Чалыш ки, дөрслөрүндөн јахшы гијмөтлөр аласан. Сән елө һәр дөфө јүксөк гијмөт алаңда партија-мыза, халгымыза сөс вермиш олурсан.

Ананын сөзлэри Сараны чох севиңдирди. Бу сөһбөтдөн иллөр кечди. Јени сечки күнү јахынлашырды. Саракилө үч билдириш кэтирдилөр. Онларын бириндө Саранын ады јазылмышды. Сара биринчи дөфө сөс вермөјө кедөчөкди. Буна көрө дө һамы ону тэбрик едирди. Сара өз арзусуна чатдыгы үчүн чох севиңирди (91 сөз).

Өләвө тапшырыг. П в а р и а н т: 1) Мөтиңдө ишлөдилмиш хитабларын алтындан далгалы хэтт чэкин. 2) Сонунчудан эввөлинчи чүмлэни грамматик эсасыны тапыб ишарэлэрлэ көстөрүн. П в а р и а н т: 1) Мөтиңдэки мүрөкчөб чүмлэни тапыб онун тэркибиндө олан садө чүмлөлөрдөн биринин алтындан хэтт чэкин. 2) Сонунчу чүмлэнийн грамматик эсасыны тапыб ишарэлэрлэ көстөрүн.

ФОНЕТИКА

Узун сайтлэрийн јазылышы (Јуғәт үзрө имла үчүн)

1. Ө'ла, тө'тил, бө'зөн, мә'дөн, мә'на, е'лан, ме'мар, не'мәт, ше'р, фе'л, шө'бө, шө'лө, мө'төризө.

2. Тө'мир етмөк, тө'сир көстөрмөк, тө'рифлөмөк, е'тираз етмөк, е'тибар етмөк, сө'ј етмөк, рө'ј сөјлөмөк.

3. Новрузкүлү, довшан, довға, ловға, нөвбө, төвбө, төвлө', фөһлө, сөһбөт, мөһтөбөр, мөһтөрәм

¹ Һөмин сөзлөр белә диктө олунмалыдыр: н [о:] рузкүлү, д [о:] шан, д [о:] га, л [о:] га, н [ө:] бө, т [ө:] бө, т [ө:] лө.

Јарадычы имла үчүн

1) Верилмиш сөз бирлэшмөлөрүндөн чүмлөлөр гуруб јазын.¹

2) Диктө едилөн һәр сөзө башга мүнәсиб бир сөз артырыб сөз бирлэшмәси шөклиндө јазын.

Довшанын — —, — — көвдәси, — — е'ланы, ше'рин —, фе'лин — —, — — мә'насы.

Изаһлы, хөбөрдарлыгылы... имлалар үчүн

I. 1. Колхоз сөдри гочаг пионерлэри тө'рифлөди. 2. Ушаглар нефт мә'дөнийнө экскурсияја кетдилөр. 3. Шакирдлөр парталары өзлэри тө'мир етдилөр. 4. Дөрнөјин мөшгөлөси сабаһа тө'јин олунмушдур. 5. Камал бу рүбдө э'лачы олачагыны вө'д етмишдир. 6. Рө'на бүтүн дөрслөрүнө чидди вө сө'јлө һазырлашыр. 7. Сөлим дајынын мә'налы сөһбөтлөрүндөн ушаглар чох шеј өјрөңдилөр. 8. Јахшы дост јамаң күндө мә'лум олар (Аталар сөзү).

II. 1. Биз өмөк дөрсини е'малатханада кечдик. 2. Не'мөт концертин нөвбөти нөмрөсини е'лан етди. 3. Ариф Сәмәд Вурғундан бир ше'р сөјлөди. 4. Шаһмар е'тибарлы достдур. 5. Акифин төклифинө һеч кәс е'тираз етмөди.

Јуғәт үзрө имла

Иншаатчы, маариф, мааш, чамаат, саат, төөччүб, тәссүф, мәәт-төл, мөтбәә.²

Хөбөрдарлыгылы, изаһлы, сечмә... имлалар үчүн

1. Мүрсәл кәндө кириб чамаатын арасында көздөн итди. 2. Вера илө Әждәр сөһрө јахын мөтбәәдөн чыхдылар (Саб. Р.). 3. Төјјарө 2 саат 25 дөғигөјө Москваја чатды. 4. Чамаат алими үрөкдөн алгышлады (М. И.). 5. Иншаатчылар төзө бинаны вахтындан эввөл тәһвил вердилөр. 6. Һөсөн дајы ушаглары көрүб мәәттөл галды. 7. Тәссүф ки, һава күлөкли олдуғу үчүн дөниздө чимө билмөдик. 8. О өз төөччү-бүнү кизләдө билмөди (М. И.).

Өјрөдичи вө јохлама имла үчүн

АРЗУЛАР.

Рө'на вө Не'мөт гоншулугда јашајырлар. Рө'нанын атасы нефт мә'дөнийндө тө'мирчи уста ишлөјир. Анасы һөкимдир. Не'мөтин атасы исө тө'чили јардым машынында сүрүчүдүр. Анасы мүөллимәдир.

¹ Мүөллим верилмиш сөзлэри бир-бир диктө етмөклө шакирдлөрө чатдырыр.

² Һөмин сөзлөр диктө олунаркөн онларын тэркибиндэки ејни-чинсли гоша сайтлөр бир узун сайт кими төләффүз олунмалыдыр.

7. Сифариш 5733.

Рә'на вә Не'мәт чох вахт мәктәбә бирликдә кедирләр. Онлар евдә бә'зи дәрсләрә бирликдә һазырлашырлар. Һәр икиси ә'ла вә јахшы гижмәтләрлә охујур.

Рә'на бәјүјәндә иншаатчы олмагы арзу едир. Не'мәт исә тәјјарәчи олачагыны сөјләјир. Онлар бә'зән бир-бири илә мүбәһисә едир. Һәрәси өз севдији сәнәти тә'рифләјир. Рә'на истәјир ки, иншаатчы олуб даһа көзәл евләр тиксин. О өз гәсәбәләрини кәләчәкдә даһа бәјүк, даһа әзәмәтли көрмәји арзу едир. Не'мәт исә саатларла мави кәјләрдә јол кетмәјин һәсрәтини чәкир (97 сөз).

Сөз көкләриндә сантләрин јазылышы

Өјрәдичи имлалар үчүн

Илк сәси һәм [и] һәм дә [ы] илә дејилән сөзләрин јазылышы.

1. Бирдән ичәријә күчлү ишыг шө'ләси ахды (М. Ы.). 2. Узагда илхы отлајырды. 3. Илдырым бир анлыга әтрафи ишыгландырды (М. Г.). 4. Иланьн ағына да лә'нәт, гарасына да (Аталар сөзү). 5. Күнәшин илыг телләрә әтрафа чиләнирди (Ор.).

Һәм [е], һәм дә [ә] илә дејилән сөзләрин јазылышы.

1. Ушаглар сәјаһәтә ертәдән һазырлыг көрмүшдүләр. 2. Рәшид пәнчәјини столун сөјкәнәчәјинә кечирди. 3. О, пәнчәрәнин тајыны ачды. 4. Отаг ичәријә хош бир сәринлик чәкди. 5. Рәшид јол үчүн чәрәк, јағ вә пендир көтүрдү. 6. Узагда галын думан јаваш-јаваш дағын јамачларына енирди. 7. Ушаглар вахтында топлашдылар вә енишлә мәнәјә тәрәф јол алдылар.

Һәм [ә], һәм дә [а] илә дејилән сөзләрин јазылышы.

1. Сүрүчү автобусу мејданчанын көнарында сахлады. 2. Космосда илк гәһрәманлыг көстәрән Јури Гагарин олмушдур. 3. Сүлһ раһат јашајыш вә хошбәхтлик демәкдир. 4. Јарыш күнортаја гәдәр давам етди. 5. Онлар јарышда бәрәбәр хал топладылар. 6. Онын әјниндә кәтан парчадан көјнәк варды. 7. Бизим зәманәмиздә әмәк шәрәф ишидир. 8. Надир өз тәгсирини бојнуна алды. 9. Һәрә бир вәрәг кағыз һазырлады. 10. Фыртына үчүнчү күн иди ки, давам едирди. 11. Әввәл зәһмәт чәкән сонра раһат олар (Аталар сөзү). 12. Фиридун халчанын үстүнә сәрилди.

Лүгәт үзрә сечмә имла.

Дүзкүн оланыны (мүеллимин диктәсиндән) сечиб јазын.

1. Кениш-кәниш, енли-әнли, ениш-әниш, пәнчәк-пенчәк, пәнбир-пенбир, пәнчәрә-пенчәрә, чәкич-чәкич, чәкмәк-чәкмәк, мәшг етмәк-мешг етмәк, ертә-әртә, бечәрмәк-бечәрмәк.

2. Мачара-мачара, кәлагајы-калагајы, тагсыр-тәгсир, гәһрәман-гәһраман, дүшмән-дүшман, тәрәзи-таразы, авам-әвам, раһәт-раһат, сәламат-сәламәт, хамыр-хәмир, халча-хәлчә, барабар-бәрәбәр, бабат-бәбәт, хошбахт-хошбәхт, бахт-бәхт.

Һәм [ө], һәм дә [е] илә дејилән сөзләрин јазылышы

1. Нөгги чүмләннин сонунда нөгтә гојулур. 2. Аббас Сәһһәт Сабирлә бир дөврә јашамышдыр. 3. Шаһинян нөвбәси чатды, о, модели

һаваја бурахды. 4. Бүтүн аналар өз өвладларыны түкәнмәз мәһәббәтлә севирләр. 5. Кәрим вә Надир һәр күн дәрздән сонра ферманын төвдәсинә кәлир, һамилијә көтүрдүкләри даналара гуллуг едирләр. 6. Шам агачынын көвдәси дүз вә узун олур.

«О» илә јазылыб [а] илә тәләффүз едилән алынма сөзләр

1. Колхозун тарласында алты комбајн көрүнүрдү. 2. Бир аздан күчлү моторлар ишә дүшдү. 3. Бизим мәктәбин коридорлары кениш вә ишыгылдыр. 4. Совет Иттифагы бүтүн дүнјада сүлһүн дајағыдыр. 5. Мүәллим магнитофонун дүмәсини басды. 6. Севил вә Ајбәниз комсомолчудурлар. 7. Москва Вәтәнимизин гәлбидир. 8. Тәјјарә Одессаја јола дүшдү. 9. Паровозун узагдан фит сәси ешидилди. 10. Самовар пыгылыты илә гајнајырды. 11. Сәрнишинләр кәминин командиринә тәшәккүр етдиләр. 12. Екскурсиянын иштиракчыларыны совхозун директору гаршылады.

Лүгәт үзрә имла үчүн

1. Чылпаг, јанлыш, кирпич, мәшһур, торпаг, јарпаг, космос, космик (кәми), космонавт; үзр истәмәк, үзрдү; тулламаг, тулланмаг; стансија, стадион, стөнд; мәшгәлә, мәшуул олмаг, мәшг етмәк; туризм, турбаза; шүа, шүар, шүурлу; үфүг, үмид, мүнбит, мүдар.

[К] сәсинин јазыда ифадәси. К һәрфинин ј һәрфинә кечмәси.

Лүгәт үзрә имла үчүн

1. Кәмәр, кәләм, кағыз кол, ләкә, шәкил, мүкафат, мөкан, шикајәт, һекајә, ләк, көк, макет, жакет, паркет.
2. Әрик багы, әријин ширәси, чәрәк мағазасы, чәрәјин бәрәкәти, чичәк дәстәси, чичәјин әтри, өрдәк јумуртасы, өрдәјин јериши, түтәк сәси, түтәјин дили, әмәк нөвбәси, әмәјә һөрмәт.

Хәбәрдарлыгы, изаһлы, сечмә... имлалар үчүн

1. Дам дирәк үстә дурар. Чох јемәк адамы аз јемәкдән дә гојар. Јүз сәнәти пис билмәкдән бир сәнәти камил билмәк фајдалыдыр. Сөзү кәрәк мөгамында дејәсән. (Аталар сөзләри).

2. Мүләјим баһар күләји һәр тәрәфә әтир сачырды. Кәклијин-нәғмәси хусуси аһәнклә сәсләнирди. Нәркиз чичәји, бәнөвшә, гызылкүл ачылмышды. Пәтәјин әтрафында арылар учушурду. Бу көзәл-лијә бахдыгча адамын үрәји ачылырды.

[К] сәсинин јазыда ифадәси

Лүгәт үзрә имла үчүн

1. Капитан, карандаш, канал, колхоз, комсомол, комбајн, кабинет, електрик, марка, банка, барказ, плакат, директор, скамја, танк, мајак, киоск.

2. Консерт залы, футбол командасы, колхоз идарәси, марка коллексијасы, бајрам костјуму.

3. Нөгтә, нөгсан, тәгсир, рөгс, мөгсәд, тогга, дигтәт, доггуз, нөггаш, рөггасә, мүвәггәти, тыггылыты.

(Арды вар)

**ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ,
I ЫССӘ. «МААРИФ», 1976**

Азәрбајчан ДЕТШИ-нин Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәси тәрәфиндән һазырланмыш бу китаб ејни адлы икичилдди тутумлу әсәрин биринчи һиссәсини тәшкил едир. Әсәр мүүллифләр коллективинин бир нечә иллик әмәјинин мөһсулу кими мејдана чыхмышдыр. Бүтөвлүкдә һәмин әсәр Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын ән мүүһүм вә актуал проблемәlerini әһатә едир.

Әсәрин јазылмасында мүүллифләр совет мәктәбинин гаршысында дојулмуш мүасир төләблери, педагогика, психологика вә дилчилик елмләринин өлдә етдији ән јени наилијәтлери, нәһәјәт, Азәрбајчан дилиндән јени програм вә дәрсликләрин мәктәб пәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәси илә әләгәдәр експериментал тәдгигатларын нәтичәләрини әсас тутмушлар.

Әсәрин алты фәсилдән ибарәт биринчи чилдиндә Азәрбајчан дилиндән јени програмын хусусијәтлери вә бунунла әләгәдәр дил тө'лими гаршысында дуран башлыча вәзифәләр, Азәрбајчан дили тө'лиминин сәмәрәли тәшкили јоллары, програмдаки ардычылыға ујғун олараг, синтаксисдән, ибтидан курс, фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә нәһәјәт, үслубијјат үзрә орта мәктәбдә апарылан ишләрин мәзмуну вә тәшкили, шакирдләрин рабитәли нитгиндәки характерик үслуб сәһвлери вә онларын арадан галдырылмасы јоллары кими мәсәләләр әһатә олуномушду.

Китабын мараглы чәһәтләриндән бири будур ки, мүүллифләр һәр бир фәсли нитг инкишафы проблеми илә әләгәдәр ишләмиш, мүүллимин әмәли фәалијјәтинә билаваситә көмәк едән практик ишләрин һәллини даһа габарыг шәкилдә вермәјә сә'ј кәстәрмишләр.

Һеч шүбһәсиз ки, бу китаб ана дили тө'лиминин кәјфијјәтини јүксәлтмәкдә мүүллимин ишине дүзкүн истигамәт верәчәк, онун кәрнин әмәјини сәмәрәләшдирмәк вә јүнкүлләшдирмәкдә мүүһүм рол ојнајачадыр.

**ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ,
I ЫССӘ. «МААРИФ», 1976**

Бу јахынларда «Маариф» нәшријјатынын чапдан бурахдығы һәмин вәсаит ашағыдаки сөзләрлә башланыр:

«Сов.ИКП-нин XXV гурултајынын, партија вә һөкүмәтимизин сон гәрарларында халг маарифи вә педагогика елминин гаршысында ајры-ајры фәнләрин тәдриси кәјфијјәтини һәртәрафли јүксәлтмәк, мәктәбин һәјәтлә әләгәсини даһа да мөһкәмләндирмәк, шакирдләрин газандыглары билик вә вәрдишлери онларын јүксәк мә'нәви вә мәдәни кәјфијјәтләринин инкишафы илә үзви шәкилдә бирләшдирмәк кими мүүһүм вәзифәләр дојулмушду».

«Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси» китабы кәстәрилен вәзифәләр бахымындан јенидән ишләнилмиш, јени програмын мәзмунуна ујғун олараг тәкмилләшдирилмиш вә орада әдәбијјат тәдрисинин ән мүүһүм вә актуал мәсәләлери мүасир төләбләр әсасында ишыгландырылмышдыр.

Вәсаитин I һиссәси алты фәсилдән ибарәт олуб ашағыдаки мәсәләлери әһатә едир: 1. Әдәбијјат тәдриси вә тәрбијә мәсәләлери; 2. Әдәбијјат тәдрисинин тәшкили; 3. Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунан әсас тө'лим үсуллары; 4. Әдәбијјат дәрсләриндә әјанилик; 5. Тәрчүмеји-һал материалларынын тәдриси јоллары; 6. Бәдин әсәрләрин мәтни үзәриндә апарылан ишләр.

Бу фәсилләрин һәр бири өзүндә бир сыра мүүһүм мәсәләлери бирләшдирир. Мәсәлән, «Әдәбијјат тәдрисинин тәшкили» адланан II фәсилдә мүүллимләрин күндәлик әмәли ишлери үчүн чох мүүһүм әһәмијјәти олан «Програм материалларынын планлашдырылмасы», «Әдәбијјат дәрсләринә верилән мүасир төләбләр» вә «Әдәбијјат дәрсинин гурулушу» адланан параграфлар конкрет нүмунәләр әсасында ишләнилмишдир.

Әввәлинчи нәшрдән фәргли олараг, методик вәсаитин I фәсиндә «Әдәбијјат дәрсләриндә мәктәбиләрин В. И. Ленинн һәјәти вә ингилаби фәалијјәти нүмунәсиндә тәрбијә едилмәси», «Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијә», «Әдәбијјат дәрсләринә верилән мүасир төләбләр» адлы тамамилә јени мөвзулар верилмишдир. Һәмин мөвзулар ичәрсиндә «Әдәбијјат дәрсләриндә мәктәбиләрин В. И. Ленинн һәјәти вә ингилаби фәалијјәти нүмунәсиндә тәрбијә едилмәси» диггәти хусусилә чәлб едир.

Үмумијјәтлә, методик вәсаитдә әдәбијјат мүүллимләринин чәтинлик чәдикләри бир сыра елми-методик мәсәләләр истәр нәзәри, истәрсә дә әмәли чәһәтдән мүвәфәғијјәтлә һәлл едилмишдир.

А. ГУРБАНОВ. ДИЛЧИЛИЈИН ТАРИХИ. БАКЫ, 1976

В. И. Ленин адына АПИ нәшријјаты профессор А. Гурбановун «Дилчилийин тарихи» адлы дәрс вәсаитини чапдан бурахмагла чох хәјирхәһ иш көрмүшдүр.

Әсәр кириш вә једди фәсилдән ибарәтдир.

«Гәдим дөврләрдә дилчилийн инкишафы» адлы биринчи фәсилдә Гәдим Шәрг өлкәләриндә—Мисирдә, Һиндистанда, Чиндә, Јунаһыстанда вә Ромада дилчилийн илк рүшејмләринин әмәлә кәлмәси, ән мәшһур алим-грамматикләрин (Јаска, Һераклит, Демокрит, Платон, Аристотел вә б.) һәјәт вә фәалијјәти һаггында мә'лумат верилр; дунја дилчилийнин инкишафы тарихиндә һинд вә јунаһ өлми әһәһәләринин әһәмијјәти вә мөвгеји изаһ олунур.

II—III фәсилләрдә, әсәсэн, Шәргдә вә бунун тә'сири илә Гәрби Авропада дил мәсәләләринин өјрәнилмәси, Әрәб Хилафәти вә интибаһ дөврүндә дилчилик төдигатларынын кенишләнмәси, бир сыра лүгәт вә грамматикаларын төртиби вә әһәмијјәтиндән данышылыр.

Әсәрин сонрақы фәсилләриндә (IV—V—VI—VII) XIX вә XX әсрләрдә дилләрин тарихи илә мугајисәли өјрәнилмәси идејасынын инкишаф етдирилмәси, бир сыра мугајисәли тарихи грамматикаларын кәшифи, нәзәри дилчилийн јаранмасы, дилчилик өлминдә марксист идејаларын мејдана чыхмасы, бир сыра дилчилик мәктәбләринин ролу вә гүсурларындан бәһс олунур.

К. ЧАББАРЛЫ,
(Азәрб. ДЕТПИ).

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Чанлы вә өлү дилләр.

Н. К. Крупскаја Ленин һаггындакы хатирәләриндә јазыр: «Ленин классик кимназијаны битирмишдир. Һәмин кимназијаларда рус, славјан, латын, јунаһ, франсыз, алман дилләри—алты дил өјрәнәлирдир; бунлардан үчү чанлы, үчү исә өлү дилләрдир».

Кәстәрилән дилләрдән һансылар чанлы, һансылар өлү дилләр һесаб олунур?

Нечә јазылыр?

б..нөврә	ла..па
ч..һрајы	за..баг
..влад	ави..клуб
п..нчәрә	аер..дром

Консултасија

ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР?

Әдәбијјатда һәм фанар, һәм фонар, һәм дө фәнәр јазылмасына тәсадуф едилр. Һансы дүзкүндүр?

Аслаһов—Курчүстан ССР, Марнеули рајону

Јазылы әдәби дил үчүн һәмин вариантлардан, ајдын мәсәләдир ки, јалһыз бири мәгбул сајыла биләр. Буну орфографијаһызын марфоложи принципи тәләб едир. Истәр бундан әввәлки (1960-чы илдә), истәрсә дө мөвчуд (1976) орфографија лүгәтиндә һәмин сөзүн фәнәр шәклиндә јазылышы тәсдиг едилмишдир.

Шифаһи әдәби дилимиз үчүн, јухарыда кәстәрилән вариантлардан икиси—фанар вә фәнәр вариантлары характерикдир. Фонар һәмин сөзүн анчаг орфографик вариантыдыр.

Әкәр орфографијаһызда фонар вә ја фанар вариантларындан биринин јазылышыны гәбул етмәк мәсәләси гаршыја гојулса иди, шүбһәсиз ки, онлардан анчаг биринчисинә үстүнлүк верилрди. Әкс һалда рус дилиндән алынма ејни характерли сөзләрин јазылышына (а илә дејилиб, о илә јазылмасына) аид гајда позуларды.

Бу типли сөзләр нечә јазылмалыдыр: коркорана, јохса коркоранә?

Ә. Пашајев—Фүзули рајону

1960-чы илин орфографија лүгәтиндә һәмин сөзләр кор-корана мәрд-мәрдана шәклиндә кетмишдир. Бунлар фарс мәншәли сөзләрдир. Һәр икиси гурулушуна көрә мүрәккәбдир; ејни сөзүн төкряры јолу илә дүзәлмишдир. Онларын икинчи компоненти төркибинә көрә дүзәлтмә сөздүр: кор-анә, мәрд-анә. Демәк, анә шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир. Бу, дилимиздә гејри-мәһсуллар шәкилчиләрдәндир. Јалһыз бир нечә сөздә ишләнир вә зәрф дүзәлдир. Достанә, мәрданә сөзләри дө һәмин шәкилчи васитәсилә дүзәлмишдир.

«Шәрәф нишаны» ордени, «Гызыл улдуз» медалы дырнагда јазылдығы һалда, нә үчүн дикәр орден адлары дырнагсыз јазылыр? Умумијјәтлө, мүхтәлиф орден вә медал адларынын јазылышында мүхтәлифлик олмасы нәдән ирәли кәлир?

С. Тарвердијев—Ерм. ССР, Гафан рајону

Синтактик чәһәтдән орден сөзү илә бағлы олан Совет Иттифагы орденләринин адлары дырнагсыз вә онларын төркибиндәки бүтүн сөзләр (орден вә дәрәчә сөзләриндән башга) бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсә-

лән, Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гызыл Улдуз ордени, I дәрәчәли Шөһрәт ордени вә с. Әсәландырмага еһтијач јохдур ки, орден сөзү бүтүн бу кими адларын таркиб һиссәсини тәшкил едир. Елә буна кәрә дә, мәсәлә, Гызыл Улдуз ордени бирләшмәсини ордени сөзүндән ајры (Гызыл Улдуз шәклиндә) ишләтмәк мүмкүн дејил. «Шәрәф нишаны» ордени бирләшмәсиндә исә вәзијәт бир гәдәр башга шәкилдәдир. Бу орден адында нишан сөзү өз һәгиги (башлангыч) мәнасында дејил, шәрәф сөзү илә бирликдә, тәхминән, «шәрәфә наил олмағ», «шәрәфә јүксәлмәк», «шәрәфә кәрә фәргләнмәк» кими мәналары ифадә едир. Ахы «Шәрәф нишаны» ордени һеч дә нишан дејил, јүксәк мұкафат нөвүдүр. Елә буна кәрәдир ки, һәмин мұкафат нөвүнүн ады таркибиндәки орден сөзүнү ишләтмәдикдә дә онун мәнасы ејнән галыр; мәсәлә, Гәһрәманын сийәсиндәки орденләр сырасына «Шәрәф нишаны» да әләвә олуңду.

Умуми гајдаја кәрә медал вә нишан адлары дырнағда ишләдилер вә онларын таркибиндәки аңағ биринчи сөз бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлә, «Әмәкдә фәргләнмәк кәрә» медалы, «Гызыл улдуз» нишаны, «Азәрбајҗан ССР габагчылы маариф хадими» нишаны вә с. Бу гајда, демәк олар ки, бүтүн ССРИ халқларынын орфографияларында тәсбит олуңмушдур. Дырнағда ишләдилән орден («Шәрәф нишаны»), медал вә нишан адларынын јалныз биринчи сөзү бөјүк һәрфлә јазылыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
(Азәрб. ДЕТЛИ).

ЧОН ПРИСТЛИНИН МҮАСИР ИНКИЛИС ӘДӘБИЈАТЫНДА МӨВҒЕЈИ ҺАҒГЫНДА

Дөври мәтбуатда бир нечә дөфә Чон Пристлинин адына раст кәлмишәм. Бир филолог кими онун һағгында әсәслы бир билијим олмамасы мәни нараһәт едир.

Хаһиш едирәм, бу көркәмли инкилис јазычысынын һөјәт вә јарадычылығы һағгында, ғыса да олса, мәлумат дәрч едәсиниз.

С. Чамалова — Бақы

Инкилис әдәбијатында тәңгиди реализмин мүасир мәрһәләсинин инкишафында Чон Пристлинин бөјүк хидмәти вардыр. О, әлли иллик мәһсулдар јарадычылығы илә бир чох дүңја халқларынын рәғбәтини газанмышдыр.

Бөјүк сәнәткар Јоркширдә 1894-чү илдә мүәллим аиләсиндә анадан олмушдур. Өз әсәрләриндә чәмијјәтин бүтүн тәбәғәләринин, о чүмләдән «кичик адам»ларын долғун образларыны јаратмышдыр.

Пристли өз гәләмини илк нөвбәдә роман жанрында сынамышдыр. 1927-чи илдә о, «Һејнемани» нәшријатында икә роман («Бинајтид» вә «Адам ин Муңлајт») чап етдирир. Һәмин ики романла башланан бөјүк нәср јарадычылығы јолуну отуздан чох галын, мәзmunлу роман ишығландырыр.

Чон Пристли өз гәләмини драматуркијада да сынамыш бөјүк мүвәфғәијјәт газанмышдыр. О, илк дөфә өзүнүн «Хејрхал рәфигәләр» романы әсасында сәһнәләшдирдији ејни адлы пјеси илә театр тамашачыларынын рәғбәтини газанмыш вә бунун ардынча онларла кәзәл драм әсәри јазмышдыр. Инди дә ән нүфузлу тәңгидчиләр ону Бернард Шоудан сонра Бөјүк Британијанын ән гүдрәтли драматургу адландырырлар.

Илк романы «Бинајтид» Американын ән бөјүк кино ширкәти Һолливудда «Көһнә гаранлыг ев» ады илә экранлашдырылдығдан сонра Чон Пристлинин сәнариләри бөјүнәлхалг аренаја чыхыр.

Икинчи дүңја мұһарибәси дөврүндә Чон Пристли Британија радио верилишләри ширкәтиндә һәрби ишләр үзрә шәрһчи ишләјирди. Онун никбин әһвал-рубијјәсиндән халғ өзүндә һәм чәбһәдә, һәм дә архада фашист гәсбарларына гаршы мұбаризәдә бөјүк руһ чошғунлуғуну дүјурду. Јазычы өз антифашист мәзmunлу романларындан бирини—«Гој халғ өзү нәғмә десин» (1939) адлы әсәрини икинчи дүңја мұһарибәси әрәфәсиндә бүтөвлүклә Британија радиосу васитәсилә халғына шифаһи шәкилдә чатдырмышдыр.

Романчы, драматург, сәнарист, радио шәрһчиси, журналист, әдәби тәңгидчилик фәалијјәти илә јорулмағ билмәјән Чон Пристли гәләминин мәһсулдарлығы илләр кечдикчә даһа дә артмышдыр. Буна әмин олмағ үчүн С. Куперин 1970-чи илдә дәрч етдирдији «Ч. Пристли. Мүәллифин портрети» адлы монографик тәдғигатынын сонунда верилмиш Пристли јарадычылығы сијаһысына бахмағ кифәјәтдир. 82 јашлы гоҗаман әдибин әсәрләри сијаһысында «Инсан вә заман» (1964) китабынын да ады вардыр. Һәмин әсәрдә Пристли вахтын маһијјәтиндән вә инсан үчүн нисбилијиндән данышарағ гејд едир ки, хошақәлмәз шәрайтдә олан адама һәр сәнијә бир саат кими көрүндүјү һалда, шад күнүн һәр сааты

онунчүн бир ан кими сүр'әтлө өтүр. Әдәби јарадычылыға гәл-бән бағлы олан Пристли өзү дә вахтын илләрин нечә өтүш-дүјүнү, јаздығы галын-галын чилдләрин китаб рәфләриндә нә вахт јер тутдугуну дүјмамыш, јалныз замандан-замана кер-ријә—кечилмиш јола нәзәр салмыш, «Кечә јары сәһрада» (1937) вә «Годшилдә јағыш» (1939) адлы тәрчүмеји-һал китаблары нәшр етдирмишдир. Лакин бу сәпкидән олан даһа долғун әсәрини 1962-чи илдә јазмышдыр: «Мәрчин рилизд». Бу сон хатирәләр китабында о, хронологи ардычыллығла һәр бир романын, пјесин, очеркин јазылдығы шәраит һаггында, дикәр һәмвәтәнли мүәллифләрин, о чүмләдән классик рус вә мүасир совет әдибләринин әсәрләринин өз јарадычылығына бурахдығы изләр барәдә гүјмәтли гејдләр верир, чаван јазычыларә әһәмијјәтли төвсијәләр едир.

Бу гәдәр бөјүк бир әдиби ирс гәрбдә (Еванс, Хојер, Леб, Лессер, Петрих, Пејнерт тәрәфиндән) вә өлкәмиздә (Дјаконова Н. Ј., Меркулов О. вә б.) гисмән тәдгиг едилмишдир. Лакин ССРИ-дә Чон Пристли јарадычылығына чидди тәдгигат объект кими сон илләрдә јанашылмыш, онун драматуржи фәалијјәти 1970-чи илдә А. В. Очманын «30-чу илләр Пристли драматуркијасы» вә А. С. Шитикин «Пристли драматуркијасы» адлы һәмвәтәнлик диссертасијаларында дәриндән тәһлил едилмишдир.

Јухарыда көстәрилдији кими, Пристли бүтүн әдәби жанрларда мүвәфғәгүјјәт газанмышдыр. Анчаг она көркәм-ли әдиб шөһрәтини јалныз ики жанр—драм вә роман жанрлары кәтирмишдир. Буна бахмајараг, әдибин бәдин нәср јарадычылығына һәлә һеч бир тәдгигат иши һәср едилмәмишдир. Пристли романларынын һәчми, онун драм јарадычылығындан даһа әввәл нәср саһәсиндә пүхтәләшмәси, романларда ирәли сүрдүјү проблемләр јазычынын бәдин нәсринә олан елми марағы артырыр.

Пристлинин роман фәалијјәтини шәрти оларәг үч дөврә бөлмәк олар. Бунлардан биринчиси мүһарибәјә гәдәрки дөврдүр ки һәмин мүддәтдә јухарыда көстәрилән илк ики романдан башға, «Хејирхаһ рәфигәләр» (1929), «Мәлаикә күчәси» (1931), «Әфсанәви гәһрәман» (1944) әсәрләри, әсасән, капиталист истисмары шәраитиндә «кичик адам»ын дискредитләшмәсинә сәбәб олан сәфаләтин ифшасы вә варлы синфин әхлақча позғунлуғунун тәнгиди кими проблемләрә һәср едилиб.

Әдибин нәср јарадычылығынын икинчи дөврү мүһарибә илләринә тәсадүф едир. Һәмин китаблардан «Гретлидә күнәш тутулмасы» (1942), «Күндүз ишығы јалныз шәнбә күнү» (1943), «Инсан күчү һаггында һекајәт» (1943), «Британија гадынлары чөһәјә кедир» (1943), «Јени кәстјумлу үч адам» (1945) вә дикәрләри фашизмә гаршы инкилис халгынын мүбаризәсинә һәср олунамышдыр.

Мүһарибәдән сонрақы дөврдә дә јазычынын гәләминдән онларла көзәл мәзмунлу роман чыхмышдыр.

Совет охучулары 40-чы илләрдә онун «Гретлидә күнәш тутулмасы», «Күндүз ишығы јалныз шәнбә күнү» вә «Јени кәстјумлу үч адам» әсәрләри илә «Новый мир» журналы васитәсилә, илк романлары «Мәлаикә күчәси» вә «Әфсанәви гәһрәман» әсәрләри илә исә 1962-чи илдә ајрыча китаб шәклиндә чыхмыш рус нәшрләри васитәсилә таныш олушлар.

Ғабил ӘҺМӘДОВ,
(С. М. Киров адына АДУ).

1976-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ
ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ
ДӘРҶ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

	№	Сәһ.
Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 70 иллији		
Еминов А.—Сәмәд Вурғун	1	3
Әһмәдов М.—Охшамаг истәдијим инсан	4	88
Әһмәдов Ч.—Сәмәд Вурғунун сәнәткарлығы һагғында фикирләринин өјрәдилмәсинә даир	3	13
Микајылов Ш.—Өлмәз сәнәткар	4	80
Методик мөгаләләр		
Агајев Е.—Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли төһлимдән истифадә һагғында	1	29
Бағыров Н.—Әјанилик әдәбијат дәрсләринин еф-фектлијини артыран әсас амилләрдән бири кими	1	58
Әфәндизадә Ә.—Мүәллимләрин елми мөчлисиндә	1	13
Јени бешиллик вә дил-әдәбијат мүәллимләринин вә-зифәләри	4	3
Казымов М.—Азәрбајчан дили дәрсләринин сәмәрәли төшкили јолларына даир	1	35
Очагов Р.—Дил-әдәбијат дәрсләриндә экран васитә-синин оптимал истифадә имканлары	1	46
Рүстәмова Ф.—Әдәбијат дәрсләриндә экран васитә-ләриндән истифадә	1	26
Гүсәјнова Ш.—Әдәбијат дәрсләриндә елми атеизм тәрбијәси тәчрүбәсиндән	1	52
Чаббарова Ә.—Азәрбајчан дили вә әдәбијат дәрслә-риндә үслубијат үзрә ишләрин сәмәрәли төшкили һагғында	1	17
Шәфијева Ә.—Азәрбајчан дили дәрсләриндә перфо-кәртла ишләмәк тәчрүбәсиндән	1	40
Методика вә тәчрүбә		
Абдуллајев З.—Әдәбијат тәдрисиндә Сов.ИКИ XXV гурултајы материалларындан истифадә һагғында	4	8
Абдуллајев Н.—Әдәби төләффүз вә интонасија нор-малары ашыламаг үчүн тәтбиг олунан визуал васитәләр вә онлардан истифадә јоллары	4	29
Абдуллајева Н.—VIII сииифдә будаг чүмлөләрин тәд-рисинә даир	2	22
Гасымов М.—Сииифдәнхарич охунун әдәбијатын тәдрис просеси илә әлағәләндирилмәси һагғында	2	16
Гурбанов В.—Һәрәки чөдвәлләр вә перфокәртлардан сәмәрәли истифадә јоллары	2	10
Гуревич Т.—Биркә ахтарыш	4	41
Еминов А.—Мифолокија вә бәдин јарадычылыг мәсәләләри	4	75

Әдәбијат дәрсләриндә ТТВ-нин тәтбиги илә шакирд-ләрдә идрәк просесинин фәаллашдырылмасы	4	52
Әлијев В.—Мәчәзлар вә онларын өјрәдилмәси һагғын-да	4	45
Әлијев С.—Бәдин әсарләри мугәјисәли өјрәнмәјин шакирдләрдә фәаллыг вә мүстәғиллијин инкишафына төһсири	3	45
Әһмәдов Б.—IV сииифдә шакирдләрин нитгиндә вур-ғу илә әлағәдар сәһвләр үзәриндә иш	4	35
Әһмәдов Б.—Төһлимлә тәрбијәнин вәлдәти вә Азәрбај-чан дили дәрсләриндә онун тәзаһүрү	4	14
Исмајлызадә Н., Мәммәдов З.—Азәрбајчан дили вә әдәбијат кабинетләриндә ТТВ илә ишин төшкили	4	24
Ибадоғлу Ә.—Азәрбајчан әдәбијатында рсмантизм әдәби чәрәјанынын гәјнағлары һагғында	4	65
Кәлбәлијев Ә., Ваһидов С.—Азәрбајчан дили дәрслә-риндә Сов.ИКИ XXV гурултајы материалларындан исти-фадә	3	3
Мәммәдов Д.—Орта мәктәбдә С. Рүстәмин шеһ-рләриндә сәнәткарлығын өјрәдилмәси	2	3
Мәммәдов Ф.—Фонетикаја аид бир дәрсин төшкили	2	35
Мәммәдов Ш.—Әдәбијат тәдрисиндә фәндахили әла-гә имканларындан бири	3	19
Пиријева О.—Јени програм үзрә «Гурбанәли бәј» һекәјәсинин тәдриси һагғында	3	31
Сәмәдов А.—Азәрбајчан Совет мәктәбләриндә әдә-бијатын тәдрис тарихиндән	3	52
Хлебникова А.—Шакирд ишчаларынын нөвләри һаг-ғында	2	28
Чәфәров Ч.—Бағлајычы вә бағлајычы васитәләр һагғында бәзи гејдләр	4	71
Һачыјева Г.—Әдәбијат дәрсләринин сәмәрәлилијини јүксәлтмәјин бәзи мәсәләләри	3	24
Һәсәнов М.—Мүрәккәб чүмләннин мугәјисәли тәд-рис һагғында	3	38

Али мәктәбдә Азәрбајчан дили

Бабајев И.—Һазырлыг шө'бәләриндә динләјичиләри инша јазыја һазырламағын бәзи мәсәләләри	3	58
Гүсәјнова С.—Али мәктәбләрин рус бөлмәләриндә сөзүн чохмәһәлилығы үзәриндә ишин төшкили	2	56

Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Ваһидов С.—Ахшам мәктәбләринин јухары сииифлә-риндә Азәрбајчан дилинин сәмәрәли төшкили	2	40
---	---	----

Нәзәри гејдләр

Јусифов Х.—«Сирләр хәзинәси» һагғында бәзи гејд-ләр	3	75
---	---	----

Мəшəдијев Г.—Заман зəрфлєринин семантик хусусиј- јєтлєринə даир	3	71
Рзəјєв К.—Суал чумлєнин услуби имкєнлєринə даир	3	80
Бєкимов М.—«Китаби-Дədə Горгуд» дастаны хаг- гында бə'зи мўлаһизэлєр	1	67
Бєкимов М.—«Короглу» дастанында тєсвир вє ифа- дє вєситєлєри	4	59
Чəфєров С.—Муасир Азєрбајчан дилиндє ишлєнєн садє гєдим сєзлєр хаггында	1	62
Ахундов А.—Мєсдєр	2	48
Əһмєдов И.—Фє'ли бағлама əсасында јаранмыш зəрфлєр	2	52

Бєдин əсєрлєрин дили

Муратов Б.—IV—VII синифлєрдє драм əсєрлєринин дилинин əјрєдилмєси	3	62
--	---	----

Шакирдлєрин билијини јохлајып

Кєлбєлијев Ə.—VI синифдє нитг инкишафы	1	74
Кєлбєлијев Ə.—Нитг инкишафы	2	63

Дидактик материаллар

Əфєндизадє Ə.—Мєнтиги чальшмалар	2	68
Əһмєдов Н.—Азєрбајчан дили үзрє əјлєнчєли дидак- тик материаллар	2	72
Имла мєтнлєри	3	98
Имла мєтнлєри	4	95

Фактлар вє мўлаһизэлєр

Кєлбєлијев Ə.—Азєрбајчан дилиндє јени програм үзрє тєдриси вєзијјєти хаггында	1	89
Миқажылов Ш., Маһмудов В.—Əдəбијјатдан јени про- грам үзрє тєдриси вєзијјєти хаггында	1	78

Рə'јлєр вє хуласєлєр

Гурбанов Б.—VII—VIII синифлєрин «Азєрбајчан ди- ли» дєрслији хаггында бə'зи гєјдлєр	4	92
Əлијев Ə.—Азєрбајчан дили дєрсликлєриндє термин долашығлығларына даир	4	90
Мєммєдов Д.—«Литература в школе» журналынын сəһифєлєриндєн	1	96
Мєммєдов Ə.—Дєрсликдє бир конкрет мєсələ хаг- гында	3	86
Мєммєдов Н.—VII—VIII синифлєр үчүн «Азєрбај- чан дили» дєрслији хаггында	3	84
Муєллимлєрин јазылары хаггында	2	87
Сизин китаб рəфиниз.	2	92

Методик иреимиздєн

Бағыров Б.—Исте'дадлы методист, јорулмаз тєдги- гатчы	3	93
--	---	----

Сизин китаб рəфиниз

Балыјев Ы.—«Муасир Азєрбајчан дилинин синтак- сиси» үзрє семинар материаллары	1	103
«Дилчилијин тарихи»	4	101
Əһмєдов Ф.—«Сабирин дили»	3	112
«Орта мєктəбдє Азєрбајчан дилинин тєдриси» (Би- ринчи һиссє)	4	100
«Орта мєктəбдє əдəбијјат тєдриси». (Биринчи һиссє)	4	100
Бєсєнов Ф.—«Шифаһи нитгин синтаксиси»	1	103
Бєсєнов Ф.—Дєрсликдє лексика бəһси хаггында	3	90

Консултасија

Миқажылов Ш.—Гит'єнин хусусијјєтлєри хаггында	2	79
Əфєндизадє Ə.—Суалларыныза чаваб веририк	1	105
Суаллара чаваб	4	103

Маариф Назирлијиндє

Азєрбајчан дилиндєн IV—X синиф шакирдлєринин билик, бачарығ вє вєрдишлєринин гижмєтлєндирилмєси нормалары	2	98
«Јени нормалар» хаггында єн сєз əвэзи	2	96

МҮӘЛЛИФЛӘРИН НӘЗӘРИНӘ

Мәчмүәнин редаксиясына көндөрлән мөгаләләр макинада җазылмыш шәкилдә вә ики нүсхәдән ибарәт олмалыдыр. Макина сәһифәләринин стандарт өлчүсүнү ашмамасы хүсуси оларак нәзәрә алынмалыдыр; бу, материал үзәриндә редактә әмәлијјатыны техники чәһәтдән асанлашдырмаг бахымындан чох вачибдир.

Мөгаләдә верилән сятатларыни, бәдиә әсәрләрдән кәтирилән нүмунәләрин мәнбәји дәгиг шәкилдә кәстәрилмәли вә бу заман мұвафиг ардычыллыга рияјәт едилмәлидир (мүәллиф, әсәриң ады, нәшријјат, чап олундуғу јер, ил, сәһифә).

Мөгаләләр редаксијаја үслуб вә орфографик бахымдан там савадлы шәкилдә тәгдим олунмалыдыр.

Материалларын һәчмчә јыңчамлығына мүәллифләр хүсуси диггәт јетирмәлидирләр. Методик мөгаләләрин һәчми ән чоғу 10—12, нәзәри характерли мөгаләләрин һәчми исә 7—8 сәһифәдән артыг олмамалыдыр.

Диссертасија ишләри илә өлағәдар мөгаләләр редаксијаја аспирант вә диссертантын елми рәһбәринин (елми мәсләһәтчисинин) җазылы тәгдиматы илә бирликдә тәгдим олунмалыдыр.

Бүтүн мөгаләләр «Азәрбајҗан мәктәби» журналынын үнванына көндөрилмәлидир (вә ја шәхсән тәгдим едилмәлидир).

Мүәллифләр мәчмүәнин редаксиясына тәгдим етдикләри материалын сон сәһифәсиндә ишләдикләри мүәссисәнин үнваны, иш вә ев телефонларынын (әкәр варса) нөмрәләрини гејд етмәлидирләр.

Әлҗазмалары мүәллифләрә керә гајтарылмыр.

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Абдуллајев, М. А. Асланов, А. Бабајев, Һ. Ејвазов, Ч. Әһмәдов, А. Бүсејнов, З. Сәмәдов, А. Еминов (редактор мұавини).

Техники редактор Јусиф Әлијев.

Чапа имзаланмыш 21/ХІІ-1976-чы ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$,
кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.
ФГ 22538. Сифарыш 5733. Тиражы 10970.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјаты мөтбәәси.

25 гәпиң

76302

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

**Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»**

Баку—1976